Dorota Michaluk

Z DZIEJÓW NARWI I OKOLIC

W 480 rocznicę nadania prawa chełmińskiego

1514-1994

Białystok - Narew 1996

Białostockie Towarzystwo Naukowe Narewski Ośrodek Kultury
Prace
Białostockiego Towarzystwa Naukowego
Nr 35
Redakcja i korekta: Joanna Tomalska, Jan Więcek
Fotografie: Marian Święcki
Mapy i plany:
Dorota Michaluk,
Jerzy Zieleniewski (opracowanie merytoryczne),
Tomasz Popławski (opracowanie techniczne)

Wydanie publikacji sfinansowali:
Urząd Gminy w Narwi
Urząd Wojewódzki w Białymstoku
Bank Spółdzielczy w Narwi
Koło Łowieckie „Łabędź” w Narwi
Jan Topolański
Maria Turłay-Kuciak
ks. Bazyli Roszczenko
Włodzimierz Michaluk
Wszystkim sponsorom wydawcy składają serdeczne podziękowania

ISBN 83-902707-0-6

Początki Narwi, dawnego królewskiego miasta lokowanego w 1514 r., sięgają średniowiecza. Mimo kilkuwiekowej metryki miejscowość nie była dotychczas tematem osobnych studiów. W opublikowanych pracach naukowych, podejmujących wieloraką problematykę miast podlaskich, Narwi nie poświęcano dostatecznie dużo miejsca. Ogólne i bardzo pobieżne są również opracowania słownikowe.

Praca niniejsza próbuje przybliżyć historię Narwi poprzez prezentację niektórych zagadnień począwszy od okresu poprzedzającego lokację do końca XVIII w. Szczególny nacisk położono na przedstawienie procesu powstawania miasta, które z uwagi na swoje położenie w pobliżu granicy między Koroną a Litwą, u zbiegu ważnych traktów komunikacyjnych odgrywało szczególną rolę w ziemi bielskiej.

Historię zachowanych obiektów sakralnych — kościoła pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny i Św. Stanisława Biskupa Męczennika oraz cerkwi pw. Podwyższenia Krzyża Świętego nakreślono do 1939 r.. a także opisano obecny wygląd zabytków. Ogólnie Jednak za datę końcową przyjęto rok 1807, w związku z czym nie podjęto studiów nad założoną dopiero w XIX w. gminą żydowską, nie wspomniano też szerzej o istniejącej niegdyś bożnicy. Tematy te wymagają wnikliwego opracowania przez badaczy zajmujących się historią XIX w. i dwudziestolecia międzywojennego.

Dzieje Narwi i jej okolic ciągle Jeszcze kryją wiele tajemnic. Odpowiedź na wiele pytań. Jakie zrodziły się w wyniku przeprowadzonych badań przynieść mogą Jedynie interdyscyplinarne prace historyków, archeologów l Językoznawców.

Pragnę złożyć podziękowania Wójtom Gminy Narew: Wójtowi minionej kadencji Janowi Topolańskiemu i obecnej Janowi Iwaniukowi oraz obu Zarządom Gminy za zainteresowanie prowadzonymi przeze mnie badaniami. Dziękuję tym wszystkim mieszkańcom Narwi i jej okolic, którzy służyli mi pomocą w czasie rozpoznania terenowego szczególnie zaś Janowi Chilimoniukowi i Szymonowi Świętochowskiemu z Tyniewicz, Józefowi Ostaszewskiemu i Leonidasowi Kozłowowi z Narwi oraz Aleksandrowi Gromotowiczowi z Doratynki. Serdecznie dziękuję pani Irenie Szastaj, Kierownikowi Narewskiego Ośrodka Kultury, za starania, by praca niniejsza ukazała się drukiem oraz wszystkim sponsorom dzięki którym stało się to możliwe.

Autorka

Narew leży na skraju Równiny Bielskiej wysuniętej w dolinę rzeki Narew. Obszar ten charakteryzuje się dwoma typami krajobrazów.

Staroglacjalny krajobraz Równiny Bielskiej cechuje znaczne przekształcenie pierwotnych form i utworów powierzchniowych. Przyczyną tego były długotrwałe procesy wietrzenia, erozji i denudacji. Misy jezior polodowcowych wypełniły się osadami, formy wypukłe uległy znacznym zmianom poprzez obniżenie kulminacji i złagodzenie kąta nachylenia stoków. Utwory powierzchniowe są zwietrzałe i odwapnione, a na ich powierzchni zalegają pokrywy pylaste lub piaszczyste. Gleby — darniowe, słabobielicowe, piaszczyste — zaliczane są do niezbyt żyznych.

Dolina Górnej Narwi stanowi szerokie obniżenie pomiędzy Wysoczyzną Białostocką a Równiną Bielską. Dno doliny jest zabagnione, zaś rzeka tworzy liczne meandry. Niegdyś Narew płynęła rozlewając się w liczne koryta, obecnie na przeważającej długości jest uregulowana. Początek bierze z Dzikiego Bagna, leżącego na wschodnim skraju Puszczy Białowieskiej (około 30 km poza granicą Polski). Ta centralna rzeka Białostocczyzny jest zlewiskiem wód z terenu niemal całego województwa. W górnym swoim biegu przepływa przez zbiornik Siemianówka, gdzie woda piętrzona jest na zaporze czołowej w Bondarach. Na wysokości miejscowości Narew rzeka ma drugą klasę czystości (docelowo pierwszą).

W dużym stopniu z jednostkami geomorfologicznymi pokrywa się podział na dzielnice klimatyczno — rolnicze, przeprowadzony przez R. Gumińskiego. Narew i okolice zaliczana jest do dzielnicy podlaskiej (wschodniej), której klimat, posiadający cechy kontynentalnego, jest bardziej surowy niż w pozostałych częściach kraju. Liczba dni mroźnych sięga 50-60, bardzo mroźnych 3-5, z przymrozkami — 135. Ostatnie przymrozki wiosenne występują nawet między 25 kwietnia a 6 maja, niekiedy zdarzają się jeszcze w pierwszej dekadzie czerwca. Średnie opady roczne wynoszą 550-650 mm, przy czym obszarem o najniższej liczbie dni z opadami jest dolina Narwi. Górny odcinek rzeki wraz z otaczającymi ją Wysoczyzną Białostocką i Równiną Bielską leży w strefie 90-150-dniowego zalegania pokrywy śnieżnej, co powoduje długotrwałe roztopy w dolinie i korycie Narwi, a w efekcie opóźnia wegetację roślin. Na omawianym obszarze zaznaczają się też wpływy klimatu oceanicznego, przejawiające się brakiem pokrywy śnieżnej i lodowej w okresie zimy, bądź jej kilkakrotnym tworzeniem i znikaniem, a także wilgotnymi, chłodnymi latami.

Dominującym typem lasów są bory sosnowo-świerkowe. Spośród gatunków liściastych występuje tu dąb szypułkowy, brzoza brodawkowata, brzoza omszona, olsza czarna, grab, jesion, lipa, osika. Z krzewów najbardziej rozpowszechniona jest leszczyna i kruszyna. W

runie rośnie czernica, brusznica, malina, wiele gatunków ziół, kwiatów leśnych i około 500 gatunków grzybów kapeluszowych.

Dobry stan środowiska przyrodniczego sprzyja utrzymaniu i rozwojowi świata zwierząt. Do często spotykanych gatunków wśród ssaków należy łoś, jeleń, sama, dzik, lis, zając szarak. Najliczniej reprezentowane są gryzonie. Największym przedstawicielem tej grupy jest bóbr, ostatnio często występujący w dolinie Narwi. W lasach spotkać można wiewiórkę, popielicę, mysz leśną, a na podmokłych łąkach nornika północnego i nornika burego oraz wiele gatunków ptactwa wodnego.

Z uwagi na bogate walory przyrodnicze dolina Narwi znajduje się w strefie chronionego krajobrazu, obejmującej łącznie obszar 67.600 ha.

Miejscowość Narew położona jest na obszarze krainy historycznej zwanej Podlasiem, rozciągającej się po obu stronach środkowego Bugu i górnej Narwi. Nazwa tego regionu, oznaczająca ziemie położone w sąsiedztwie Lachów, pojawiła się dopiero na przełomie XV i XVI w. początkowo w źródłach litewskich pisanych po rusku (1495 r. i 1513 r.), a następnie w źródłach polskich (od 1517 r.). Upowszechniła się w okresie starań o przyłączenie Podlasia do Korony, a w 1569 r. wprowadzono ją do tytulatury królewskiej. Mianem Podlasie określano w Wielkim Księstwie Litewskim leżące przy granicy z Lachami części województwa trockiego, obejmujące zajęte przez Litwę tereny nad środkowym Bugiem, górną Narwią oraz część wschodniego Mazowsza. Wcześniej ziemie nad środkowym Bugiem i górną Narwią zwano od głównych grodów ziemią brzeską lub drohicką; jej zasięg wytyczały grody: Brześć, Kamieniec, Mielnik, Drohiczyn, Brańsk, Suraż, Bielsk Utworzenie w 1513 r. województwa podlaskiego utrwaliło odnoszenie nazwy Podlasie do całości ziem, jakie weszły w jego skład, tj. ziemi brzesko-drohickiej, części wschodniego Mazowsza i fragmentu południowej Jaćwieży. W 1566 r. odłączono ziemię brzeską, pozostawiając w granicach województwa podlaskiego ziemie: drohicką, mielnicką i bielską.

Na terenie Podlasia nastąpiło zetknięcie się Mazowszan i Rusinów, kolonizujących ten obszar od X w. Obie narodowości mieszkały obok siebie, zachowując własną odrębność, czego wyrazem są m.in. występujące w tym samym czasie dwa różne typy pochówków: mazowieckie groby w obstawie kamiennej i sąsiadujące z nimi ruskie kurhany oraz groby o przemieszanym inwentarzu.

Na przełomie X i XI w. ziemie Podlasia należały do państwa polskiego. W początkach XI w. opanowali je książęta ruscy. Wzdłuż rzeki Narew i przez nią szły w głąb Polski i Rusi najazdy litewskie i jaćwieskie, a w przeciwnym kierunku wyprawy polskie i ruskie. Nie sprzyjały one trwałemu rozwojowi osadnictwa, koncentrującego się w pobliżu grodów zakładanych w XI-XIII w. Do jego wyniszczenia

przyczyniły się też walki litewsko-ruskie prowadzone w XIII-XIV w., wyprawy krzyżackie i mazowieckie. Opustoszałe ziemie nadnarwiańskie i nadbużańskie w początkach XIV w. opanowane zostały przez Litwę.

W 1391 r. wielki książę litewski Jagiełło oddał ziemię drohicką z Mielnikiem, Bielskiem i Surażem księciu Januszowi Mazowieckiemu. Akt ten wiązał się z walką o władzę pomiędzy Jagiełłą a jego stryjecznym bratem Witoldem, któremu ziemie te przypadły po śmierci ojca. Wkrótce też Witold rozpoczął starania o ich zwrot, co zakończyło się pełnym sukcesem. Na krótko, w latach 1440-1444, Bolesław IV Mazowiecki opanował ziemię drohicką z Bielskiem, Surażem, Mielnikiem i Drohiczynem, popierając intensywny napływ na ten obszar ludności z Mazowsza.

Koniec wojen polsko-litewskich i napadów krzyżackich przyniósł spokój długo niszczonym ziemiom. Stabilizacja polityczna Wielkiego Księstwa Litewskiego wpłynęła na rozwój osadnictwa oraz na kolonizację rozległych puszcz. Za rządów Witolda i Kazimierza Jagiellończyka wzmocniło się na Podlasiu osadnictwo ruskie, z Wielkiego Księstwa Litewskiego napływali także nowi osadnicy litewscy i białoruscy. Ziemie podlaskie ciążyły ku Koronie; w jej granicach znalazły się w 1569 r. zgodnie z postanowieniami unii lubelskiej.

W 1795 r. w wyniku trzeciego rozbioru Rzeczypospolitej, południową część województwa (po lewej stronic Bugu) zagarnęła Austria, natomiast środkowa i północna zajęta przez Prusy, weszła w skład białostockiego departamentu Prus Nowowschodnich. Na mocy pokoju zawartego w Tylży w 1807 r. pomiędzy Francją, Rosją i Prusami tereny te jako tzw. „obwód białostocki” otrzymała Rosja. W granice państwa polskiego powróciły dopiero w 1918 r.

OSADNICTWO OKOLIC NARWI W XII – XVI W.

W 1991 r. przeprowadzono archeologiczne badania powierzchniowe w pradolinie górnej Narwi i nad jej lewobrzeżnymi dopływami. Ich zasięg ograniczony został do terenu wyznaczonego w ramach arkusza Archeologicznego Zdjęcia Polski obejmującego grunty wsi: Narew, Makówka, Chrabostówka, Waśki, Hajdakowszczyzna, okolice Góry Kuraszewo i nadnarwiańskie obrzeże wsi Ancuty.[1] Pozyskany w czasie prac terenowych archeologiczny materiał zabytkowy pozwala stwierdzić, że ten puszczański obszar penetrowany był przez wędrujące grupy ludzi już w epoce kamienia i brązu (10 000 — 700 lat przed naszą erą). Świadczą o tym znalezione na wydmach nadnarwiańskich narzędzia i fragmenty naczyń ceramicznych.

Świadectwem stanu zaludnienia w X-XV w. są odkryte w 1991 r. ślady osad o powierzchni od 1 ha do 5 ha leżących na lewym brzegu rzeki Narew w miejscowości Narew; na południowym skraju wsi Ancuty; w zachodniej części wsi Makówka nad rzeczką Makówką (obecnie Sosnówka); w zachodniej części wsi Chrabostówki nad Chrabostówką; na zachód i południe od wsi Waśki w dolinie rzeczki Krzywczyk, na południe i zachód od wsi Hajdakowszczyzna również nad rzeczką Krzywczyk. Towarzyszy im duża liczba rozproszonych, mniejszych osad. Z osadami nad Narwią powiązana była zapewne duża osada zajmująca obszar ok. 5 ha, położona nad Zgnilicą na południe od starego cmentarza, a także ślady osad w okolicy Góry Kuraszewo.

W czasie badań terenowych nie zostały zlokalizowane grodziska, których istnienie zarejestrowali w II połowie XIX w. historycy J. Jaroszewicz i F. Pokrowski.[2] J. Jaroszewicz opisywał znajdujące się w okolicach Narwi trzy grodziska następująco:

Grodzisko I: *Na północnej stronie miasta, pomiędzy rzeką Narwią a jej odnogą, znajduje się tzw. Zamczysko — okrągły nasyp, na którym według podania stał zamek;*

Grodzisko II: *Nasyp ziemny, zwany Kuraszewo, znajduje się w odległości półtorej wiorsty w górę Narwi, na jej lewym brzegu (...) Obecnie nasyp jest rozorywany.*

Grodzisko III: *Niedaleko Kuraszewa jest (...) takież grodzisko »Kudak«.*[3]

Istnienie opisanych grodzisk potwierdziły ankiety zebrane przez F. Pokrowskiego wśród nauczycieli wiejskich odpowiadających na jego pisemną prośbę wskazania w terenie zabytków archeologicznych.

---

[1] Archiwum Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków Archeologicznych w Białymstoku (dalej: WKZA Białystok), Archeologiczne Zdjęcie Polski (dalej: AZP) Obszar nr 42-90 opracowany przez mgr. Leszka Pawlatę w 1991 r.

[2] A. Kamiński, Materiały do bibliografii archeologicznej Jaćwieży od I do XIII w., w: Materiały starożytne, t. I, Warszawa 1956, s. 233.

[3] Tamże.

Badania nad historią Narwi i jej okolic wymagały przeprowadzenia przez autorkę własnych terenowych poszukiwań, m.in. wspomnianych wyżej grodzisk, co uczyniono jesienią 1993 r. i zimą 1994 r. W ich wyniku zlokalizowano grodzisko II i III.

Grodzisko II, noszące niegdyś nazwę Popowa Horodiszcze[1] znajduje się na zachód od Góry Kuraszewo, na prawym brzegu uregulowanej rzeczki Krzywczyk, w miejscu jej obecnego ujścia do rzeki Narew. Z tym grodziskiem należy łączyć duży średniowieczny kompleks osadniczy w okolicy Góry Kuraszewo.[2]

Grodzisko III zwane Kudak położone jest na prawym brzegu rzeki Narew, w pobliżu ujścia do niej Olszanki.

Grodziska I zwanego Zamczyskiem nie odnaleziono w dolinie Narwi. To okrągłe grodzisko prawdopodobnie zostało zniszczone w końcu XIX w. przez wybieranie ziemi, którą wzmacniano groblę, biegnącą z Narwi w kierunku północno-wschodnim przez narwiańskie bagna.

Na tyłach parcel północno-zachodniej pierzei rynku znajduje się ziemny nasyp o nazwie Papikowa Górka, będący zapewne pozostałością grodziska rozkopanego w końcu XVIII w. W pobliżu nad rzeką archeolodzy zlokalizowali szereg średniowiecznych osad.[3]

Skupienie czterech grodów na tak niedużym obszarze przy założeniu, że funkcjonowały jednocześnie, jest zjawiskiem niespotykanym na Podlasiu. Należy przypuszczać, że zbiegające się tu w XVI w. granice województw: podlaskiego, brzeskiego, trockiego i nowogródzkiego powielają średniowieczny zasięg wpływów grodów w Bielsku, Wołkowysku, Kamieńcu i Grodnie. W XV w. miejscowości te były siedzibami namiestników hospodarskich, a później stolicami powiatów.

Zapewne w zależności od grodu bielskiego pozostawało położone za rzeką Narew Grodzisko I. Wyjaśnia to przebieg XVI-wiecznej granicy województwa podlaskiego — na tym odcinku oddalonej w kierunku północnym od rzeki Narwi. To również tłumaczy w jaki sposób możliwe było osadzenie w XV w. bojarów zamku bielskiego w Hożnej (obecnie przysiółek wsi Ogrodniki), Ancutach, Iwankach, Rohozach, Żywkowie, Sakach, a także powstanie pomiędzy 1494 r. a 1506 r. dworu w Trościanicy, który znajdował się zapewne na północny zachód od obecnej wsi Trześcianka na terenie uroczyska Zamek.[4] W zasięgu wpływów grodu w Kamieńcu znajdowały się gród (Grodzisko II) i kompleks osadniczy w okolicy Góry Kuraszewo. W miejscu tym zbiegały się w XV w. granice puszczy bielskiej, kamienieckiej i wołpiańskiej. Grodzisko III

[1] Rewizja puszcz i perechodow zwierinnych w bywszem wielikom kniażestwie litowskom s prisowokuplenijem gramot i priwilegij na wchody w puszczi i na zemli, sostowlena starostoju mstibogowskim Grigoriem Bogdanowiczem Wołowiczem w 1559 g., Wilno 1867, s. 28.
[2] WKZA, AZP, Obszar nr 42-90.
[3] Tamże.
[4] Uroczysko o takiej nazwie zanotowano w trakcie badań terenowych w 1993 r.

Kudak pozostawało zapewne w strefie oddziaływania grodu w Wołkowysku. Wpływom Grodna mógł podlegać gród położony na terenie dzisiejszej wsi Gródek.

Potwierdzeniem zaprezentowanej wyżej koncepcji przynależności grodów, znajdujących się w okolicy miejscowości Narew są wyniki badań J. Wiśniewskiego nad rozwojem osadnictwa wschodniej Białostocczyzny od XIV do XVIII w. przeprowadzone z uwzględnieniem kierunków i zasięgu ekspansji.[1]

Między 1469 r. a 1476 r., za panowania Kazimierza Jagiellończyka, ogromny pas puszczański ciągnący się od środkowego biegu rzeki Bug w kierunku północnym przez górną Narew, po rzekę Biebrzę podzielony został na części zwane puszczami, które podlegały poszczególnym zamkom i dworom panującego.

Część przylegającą do błot poleskich nad rzeką Leśną do źródeł rzeki Narewki i Narwi, przydzielono do zamku Kamieniec i nazwano Puszczą Kamieniecką. Z czasem przyjęła się dla niej nazwa Puszcza Białowieska od dworu hospodarskiego Białowieża wzmiankowanego po raz pierwszy w 1409 r. Puszczę sąsiadującą z nią od zachodu przydzielono do zamku w Bielsku, od którego zyskała nazwę Puszczy Bielskiej. Z kolei puszczę ciągnącą się od niej w kierunku północnym i północno-wschodnim przyłączono do dworu w Wołpie. Początkowo określano ją mianem Puszczy Wołpiańskiej, a potem kolejno Puszczą Mścibohowską i Jałowską.[2]

Granice rozdzielające te ogromne obszary leśne, nie tylko ustalały ich podległość administracyjną i gospodarczą, ale również wytyczały zasięg oddziaływania wpływów i kierunków nowego osadnictwa. Poddani poszczególnych zamków i dworów otrzymywali prawo wchodów po siano, drzewo, miód, ryby i wreszcie prawo zakładania stałych osad.

W drugiej połowic XV w. Iwan Chodkiewicz otrzymał od Aleksandra Jagiellończyka Gródek i wielki pas puszczański zwany Błudów między rzeką Supraślą, a północną granicą wpływów zamku bielskiego. Kolonizacja Pilszczy Błudów nastąpiła dopiero po 1512 r., kiedy Zygmunt Stary przekazał ją synowi Iwana, Aleksandrowi Chodkiewiczowi, wojewodzie nowogródzkiemu. W wyniku akcji kolonizacyjnej podjętej przez Chodkiewiczów powstały rozległe dobra Zabłudów. Grunty wsi leżące w południowej ich części: Nowa Wola, Hoźna, Potoka, Kołpaki, Małynka, Olszanka, Sieśki i Aleksicze przylegały do terenów wsi bojarów litewsko-ruskich zamku bielskiego, wyznaczając granicę ziemi bielskiej, która w tym miejscu była również granicą województwa podlaskiego z powiatem grodzieńskim województwa trockiego.

---

[1] J. Wiśniewski, Osadnictwo wschodniej Białostocczyzny. Geneza, rozwój oraz zróżnicowanie i przemiany etniczne, Acta Baltico-Slavica, t. XI, 1977, s. 72.

[2] O kolonizacji puszcz położonych w dorzeczu górnej Narwi zob. J. Wiśniewski, Osadnictwo wschodniej Białostocczyzny..., s. 7-79

W zachodniej części Puszczy Wołpiańskiej w 1545 r. w miejscu dwom hospodarskiego, na drodze z Grodna przez miasto Narew do Bielska, lokowano miasteczko Jałówka. Na południowy zachód od Jałówki i pobliskich osad, ciągnących się w kierunku rzeki Narwi i jej dopływu Olszanki, znajdowała się resztka puszczy, której strzegli osocznicy osadzeni w Łuplance. W XVI w. utworzono na tym terenie starostwo jałowskie, którego granica, biegnąca rzeką Olszanką, była jednocześnie granicą województwa podlaskiego z powiatem wołkowyskim w województwie nowogródzkim. W XVI-XVIII w. powstały tam wsie: Rybaki, Rudnia, Budy, Bołtryki, Bondary, Macicjkowa Góra, Tanica, Suszcza, Bindziuga, Supruny.

Między górną Narwią a Narewką znajdowała się Puszcza Narewska, która w latach 1506-1558 przeszła z rąk Olizarowiczów do książąt Wiśniowieckich, a potem aż do końca XVI w. była w posiadaniu Chodkiewiczów. Anna Chodkiewiczówna, córka Grzegorza, przekazała ją kniaziowi Fiodorowi Massalskiemu, który rozpoczął kolonizację tego terenu. Powstałe dobra Narewka były enklawą powiatu grodzieńskiego na terenie powiatu wołkowyskiego w województwie trockim i od południa graniczyły z Puszczą Białowieską, leżącą na terenie powiatu kamienieckiego w województwie brzeskim.

Tereny puszczańskie, rozciągające się nad rzeką Narew i jej dopływami: Narewką, Krzywczykiem, Makówką, Chrabostówką, Łosinką, Ruską, Czarną, Trościanicą, Małynką, Hoźną, Olszanką należały do hospodarskiego zamku w Bielsku i były jego północno-wschodnimi rubieżami, graniczącymi z Puszczą Białowieską, Puszczą Narewską, Puszczą Jałowską i Puszczą Błudów.

Władcy litewscy, aby umocnić swe panowanie, osadzali pod zamkami, dworami i na głównych szlakach komunikacyjnych, bojarów pochodzenia litewskiego i ruskiego, którzy zobowiązani byli do służby wojennej i zamkowej.

W pobliżu przeprawy traktu Bielsk — Grodno przez rzekę Narew oraz nad jej prawobrzeżnymi dopływami: Hoźną, Małynką i Trościanicą powstał w XV w. rozległy kompleks wsi bojarskich. Tworzyły ją wsie: Ancuty, podległe dworowi w Ancutach oraz Iwanki, Saki, Rohozy i Zywkowo, przypisane dworowi w Hoźnej; pomiędzy 1494 r. a 1506 r. założono dwór Trościanica. Wsie bojarskie, pozostające pod zarządem zamku bielskiego, dokumentują znaczenie średniowiecznej przeprawy przez rzekę Narew. Ich zwarty kompleks tworzył w puszczy w XV w. osadniczy pas obronny ochraniający północno-wschodnie tereny podległe zamkowi hospodarskiemu w Bielsku.

Złoty wiek Narwi

Lokacja na prawie chełmińskim (1514 r.) i na prawie magdeburskim (1529 r.).

Wzorem prawno-organizacyjnym miasteczek podlaskich były rządzące się prawem niemieckim miasta mazowieckie i litewskie. Najwcześniej dotarły z Mazowsza na Podlasie wzory prawa chełmińskiego, a od połowy XV w. zaczął przeważać ustrój miast litewskich, posługujących się prawem magdeburskim. Niektóre z miasteczek uzyskały na przełomie XV i XVI w. nowe przywileje lokacyjne, przenoszące je z prawa chełmińskiego na magdeburskie. Wiązało się to z przyznaniem nowych swobód ekonomicznych i sądowniczych oraz bardziej precyzyjnym określeniem obowiązków mieszczan.[1]

Mieszkańcy przedlokacyjnych ośrodków o charakterze miejskim podlegali prawu hospodarskiemu na równi z ludnością włościańską. Pełnili podobne powinności oraz uiszczali takie same opłaty. Istota lokacji miasta polegała na wyłączeniu jego mieszkańców spod władzy i jurysdykcji urzędników hospodarskich i poddaniu ich pod władzę sądowniczą i administracyjną ustanowionego samorządu. Przywilej na prawo miejskie określał stosunki gospodarcze pomiędzy mieszkańcami a właścicielem miasta. Ponadto upoważniał mieszczan do korzyści gospodarczych w samym mieście i poza jego obrębem oraz nakładał na nich określone obowiązki i świadczenia na rzecz skarbu hospodarskiego i organizacji państwowej.

W 1507 r. królowa Helena, wdowa po zmarłym rok wcześniej Aleksandrze, otrzymała oprawę, w skład której wchodziły włości: bielska, brańska, suraska.[2]

Po jej śmierci w styczniu 1513 r., starostwo bielskie objął wojewoda połocki Olbracht Gasztołd, który podjął intensywną akcję kolonizacyjną hospodarskiej Puszczy Bielskiej. Jego uwagę zwróciła rozwijająca się osada przyprzeprawowa i portowa nad Narwią, która spełnić mogła rolę centralnego ośrodka gospodarczego w północno-wschodniej części Puszczy Bielskiej.

Gasztołd, wypełniając polecenie króla Zygmunta Starego, zapewne na krótko przed 1514 r., zmienił sytuację prawną osady. Mieszkający w niej osadnicy, poddani hospodarscy, uzyskali prawo miejskie wzorowane na prawie chełmińskim, zatwierdzone 27 czerwca 1514 r.

---

[1] O miastach podlaskich na prawic niemieckim zob. J. Bardach, Miasta na prawie magdeburskim w Wielkim Księstwie Litewskim od schyłku XIV do połowy XVII stulecia, Kwartalnik Historyczny, R. LXXXVI, 1980, zesz. 1, s. 21-50; W. Jarmolik, Rozwój niemieckiego prawa miejskiego na Podlasiu do Unii Lubelskiej 1569 r., Przegląd Historyczny, R. LXXIII, 1982, zesz. 1-2, s. 23-46.

[2] A. Jabłonowski, Źródła dziejowe, t. XVII, Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, t. VI, Podlasie, (województwo), cz. III, Warszawa 1909, s. 128-129.

w Wilnie.[1] Z dokumentu tego wynika, że starosta wymierzył 300 włók ziemi (ok. 7000 ha) jednak granice nadania nie zostały w tym akcie opisane. Wydaje się, że jeszcze przed uzyskaniem praw miejskich Narew musiała pełnić funkcję stanu na drodze z Korony na Litwę, skoro w przywileju miejskim monarcha zwolnił mieszczan narewskich ze służb i dostarczania podwód królowi, posłom i gońcom cudzoziemskim. Mieszczanie uwolnieni zostali także od podatków za wyjątkiem czynszu płaconego od włóki po pół kopy groszy litewskich, po dwie kury, po dwie beczki owsa i po wozie siana oraz z obowiązku opłacania corocznej kapszczyzny od posiadanych karczem, zbieranej w dniu Św. Marcina (11 XI). Do obowiązków mieszkańców Narwi należało natomiast podejmowanie króla w czasie jego pobytu w mieście.

Zygmunt Stary stworzył podstawy prawne do powstania samorządu miejskiego lecz zapewne dopiero przed 1527 r. Olbracht Gasztołd powołał w Narwi opiekuna prawnego (wójta), polecając mu sprowadzenie do miasta nowych mieszkańców oraz przedstawianie naszemu (królewskiemu — przyp. D.M.) majestatowi, co wielu mieszkańców chce w swoim mieście Narew ustanowić, a co znieść, jeżeli obowiązujące prawa i przywileje ich nie chronią.[2] Pierwszym znanym wójtem narewskim był Tomek Sawicki, występujący w źródłach w 1527 r.[3]

Uprawnienia wójta, osoby reprezentującej króla w mieście, zostały określone w 1529 r., kiedy miasto z rąk Zygmunta Starego otrzymało prawo magdeburskie. Jego obowiązkiem było wymierzanie sprowadzonym osadnikom gruntów pod uprawę, zarządzanie miastem wspólnie z radą miejską, reprezentowanie mieszczan i ich spraw przed królem, sprawowanie sądów, oraz pobieranie podatków od mieszczan do skarbu królewskiego. W celu uniknięcia nadużyć nadany Narwi przywilej zezwalał wójtowi na zatrzymanie 1 grosza litewskiego od sumy zebranej z każdej włóki uprawnej. Wójt dostawał trzecią część dochodów z kar sądowych i z jatek mięsnych; był zwolniony od płacenia podatków.

Przywilejem na prawo magdeburskie ustanowiono władze miejskie — corocznie wybieranego wójta, burmistrza i powoływaną spośród mieszczan radę miejską. Do nich należało rozwiązywanie problemów miasta i sprawowanie sądów, którym podlegali wszyscy mieszczanie oraz osoby przybywające do Narwi. Złoczyńców karano zgodnie z przyjętym prawem magdeburskim.

Określono nowe prawa i obowiązki mieszczan. Wymagano od nich przekazywania staroście bielskiemu, co roku na Boże Narodzenie, 68 kop groszy litewskich z grzywien sądowych wpływających do kasy

[1] Akty litowsko-ruskago gosudarstwa (dalej: ALRG), t 1, I. 1390-1529, wyd. M.F.Downar-Zapolskij, Moskwa 1899, nr 140, s. 158-159.
[2] ALRG, nr 194, s. 221-227.
[3] A. Jabłonowski, Podlasie, cz. III, s. 49.

miejskiej. Przed dniem Sw. Marcina wójt i dwaj radni pobierać mieli podatki do skarbu królewskiego. Wysokość podatku ustalono na 30 groszy litewskich i pół korca owsa od włóki. Mieszczanie nieposiadający ziemi płacili 30 groszy litewskich, natomiast karczmarze, prowadzący wyszynk miodu i piwa, wnosili taką samą sumę — oddzielną od każdego trunku. Od innych podatków mieszczanie zostali zwolnieni. W przywileju zapewniano także, że nałożone na nich opłaty nie będą wzrastały.

Król przyznał Narwi prawo do posiadania komory celnej, opłaty wpływały do kasy miejskiej. Tam też odprowadzano dwie trzecie dochodów z jatek i taką samą część z grzywien sądowych. Karczmarze, odmierzający zboże i inne towary, obowiązani byli wpłacić do kasy: dwa obole od pół korca, cztery obole od korca, pół obola lub pięć groszy litewskich od kwarty. Zezwolono im na handel trunkami.

Ważne dla dalszego rozwoju miasta było uzyskanie prawa do organizowania trzech dorocznych jarmarków: na dzień przed dniem Św. Trójcy, na święto Podwyższenia Krzyża (14 IX), na Śródpoście. Targi odbywać się miały w każdy wtorek, a kupcy przybywający wtedy do miasta nie płacili ceł i podatków za wyjątkiem opłaty mostowej pobieranej przez proboszcza kościoła katolickiego.

Mieszczanie narewscy zwolnieni zostali od dostarczania podwód i posług oraz od budowania i reperowania mostów, za wyjątkiem części mostu na Narwi wzniesionego przy mieście. Pozostałe dwa jego człony naprawiać miała ludność całej włości bielskiej. Mieszkańcom Narwi zlecono opiekę nad królewskimi młynami wodnymi. Monarcha dał pozwolenie na wolny połów ryb na rzece Narwi z zastrzeżeniem, by mieszczanie czynili to w taki sposób, żeby bobry nie były odganiane ze swoich miejsc, ani miejsca bobrów nie mogą być przez nikogo niszczone.[1]

Nowym osadnikom przybywającym do Narwi przysługiwał dziesięcioletni okres wolniżny od świadczeń określonych dokumentem lokacyjnym i od dziesięciny pobieranej przez plebana.

Przywilej z 1529 r. zawierał także zapisy prawne regulujące stosunki finansowe pomiędzy mieszczanami a kościołem katolickim w Narwi.[2]

Kształtowanie się granicy gruntów miejskich w XVI w.

Pierwszą informację o uposażeniu miasta w ziemię zawiera dokument lokujący Narew na prawie chełmińskim w 1514 r. Król Zygmunt Stary potwierdził wtedy miastu 300 włók ziemi, którą już wcześniej

---

[1] ALRG, t. 1, nr 140, s. 221-227.
[2] Szerzej problem ten omówiony został w rozdziale poświęconym dziejom kościoła parafialnego.

rozmierzył, rozgraniczył i nadał mieszczanom starosta bielski Olbracht Gasztołd. W przywileju nie opisano granic nadania.[1]

W 1529 r. Narew otrzymała magdeburskie prawo miejskie wraz z nowym uposażeniem w ziemię. Grunty, w dokumencie określone jako część pierwsza, leżały na południe od miasta i rzeki Narew, a część druga znajdowała się na północ od rzeki. Granica części pierwszej nadania biegła: Od miasta Narew[2] przez drogę »CZYSOWA inaczej ŁOKNICZKA«[3] aż do drogi STRZYSKOWA[4] i przez tę samą drogę STRZYSKOWA do rzeki KULASOWKA[5] i stąd do stojącego KAMIENIA[6] i od tego KAMIENIA do granic ziemi zwanej BUKZICZKA.[7]

Część druga, leżąca za rzeką Narew naprzeciw OLSZANYCZA,[8] zaczynała się od rzeki Narew. Grunty zostały nadane mieszczanom w długości i szerokości do upraw, według tego jak będzie konieczne rozciąganie i odmierzanie w długości i szerokości, w ten sposób, że odmierzanie wszystkich łanów ma być równe odmierzaniu w naszych miastach Brańsk i Kleszczele[9] Z powyższego zapisu wnioskować można, że len teren nie został w 1514 r. rozmieizony i przypisany miastu przez Olbrachta Gasztołda. Dokument zawierał także klauzulę zakazującą prac mierniczych na terenie wchodów między rzekami Olszanica i ponad HOŹNĄ,[10] bo od dawna szlachta (bojarzy — przyp. D.M.) w spokoju te tereny posiada.[11]

W 1528 r. Zygmunt Stary uposażył kościół narewski pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny i Św. Stanisława Biskupa Męczennika w dwie ziemie — Chanieruszczyznę i Łochwynowszczyznę.[12] Po 1529 r. zostały one włączone w skład gruntów miejskich, co spotkało się ze sprzeciwem proboszcza narewskiego ks. Mikołaja Sokołowskiego. W 1541 r. zwrócił się do królowej Bony, z której polecenia rok wcześniej zaczęto rozmierzać rozległą włość zamku bielskiego na włóki, o wytyczenie granicy uposażenia kościelnego.

W listopadzie 1542 r. do Narwi przyjechali komisarze graniczni: namiestnik zamku bielskiego i podsędek bielski Maciej Lewicki oraz

---

[1] ALRG, t. I, nr 140, s. 158-159.
[2] Brak terenowego określenia wschodniej granicy nadania.
[3] Droga ta to część średniowiecznego traktu komunikacyjnego z Bielska do przeprawy przez rz. Narew. Przy przeprawie znajduje się gród Horodiszcze Popowa i zwarty kompleks średniowiecznego osadnictwa na dużym śródbagiennym wyniesieniu, które obecnie nazywa się Córa Kuraszcwska na północny wschód od niej, w bagnach ujścia do Narwi rz. Olszanki znajduje się grodzisko Kudak zlokalizowane w terenie w lutym 1994 r.
[4] Strzyskowa Droga zwana też Kopową Drogą lub Koszową Drogą.
[5] Ciek wodny w pobliżu wsi Kotłówka wpływający w Bagna Sumackic.
[6] W pobliżu założono wieś Kamień (pomiędzy 1542-1570 r.)
[7] ALRG, t. 1, nr 194, s. 221-227. Grunty wsi Burzycze wzmiankowanej w 1495 r. W 1560 r. w czasie pomiary włócznej zostały połączone z Klenikami i zajęły południową stronę utworzonej dużej wsi Zygmuntowo (obecnie Klejniki). Sianożęcia Burzycze — obecnie uroczysko Burycze, znajdujące się na północ od wsi Tyniewicze Małe.
[8] Rzeka Olszanka, prawy dopływ rzeki Narew.
[9] ALRG, t. I, nr 194, s. 221-227.
[10] Obecnie rzeka Ruda, prawy dopływ rzeki Narew. Nazwa rzeki powstała w pocz. XIX w. od nazwy uroczyska Rudnica — zob. AP Białystok, Kamera 2812. Lewobrzeżny dopływ rz. Zabłoczanki to górny bieg rz. Hożnej.
[11] ALRG, t. I, nr 194, s. 221-227.
[12] Archiwum Diecezjalne w Drohiczynie (dalej: AD Drohiczyn), Archiwum Parafii Narew (dalej: APN), III/7 Inwentarze kościoła parafialnego w Narwi 1814, 1818, 1820, 1828. Do inwentarza z 1818 r. dołączone są kopie nadań Zygmunta Starego i Bony.

podkomorzy bielski Jan Gąsowski Skwarek. Ich zadaniem było wznowienie w terenie granicy gruntów należących do miasta. Znaki graniczne pokazywali im mieszczanie i pilnujący puszczy bielskiej królewscy osocznicy Mielech Ciecielewicz z braćmi i Osinkowie. Byli oni obecni zapewne przy wyznaczaniu granic przez Olbrachta Gasztołda w 1514 r. lub 1529 r., a później służyli radą królewskim komisarzom granicznym w rozstrzyganiu sporów i w weryfikacji Gasztołdowych znaków granicznych.[1]

W początkowym etapie prac wynikł spór między mieszczanami a osocznikami o KĄT OLSZYNY,[2] położony za rzeką KRZYWIEC.[3] Zdaniem mieszczan ziemia ta powinna być własnością miasta. Przeciwnego zdania byli osocznicy, którzy twierdzili, że Olbracht Gasztołd za rzeką Krzywiec nie był a tym samym nie wytyczył w terenie wschodniej granicy nadania. Spór został rozstrzygnięty na korzyść króla — komisarze przypisali ten teren do woli królewskiej, po czym przystąpiono do obchodu granic gruntów miasta.[4]

Granica wschodnia zaczynała się od TEGO MIEJSCA, gdzie ta rzeczka KRZYWIEC wpadła w rzekę Narew.[5] A tak od tej rzeczki KRZYWIEC wzgórę, aż do drogi, którą zowią ŁOKNICA[6] albo CZYSOWA DROGA, która idzie od Łoknice w PUSZCZĘ BARTNICKĄ.[7]

Granica południowo-wschodnia: A tak zostawiwszy tę rzeczkę w lewej poczęliśmy tą drogą kłaść granicę na drzewach i w ziemi kopce sypać — wszystko tą drogą — aż do rzeczki ŁOKNICE,[8] która idzie z Puszczy do Narwie rzeki, a przez tę rzeczkę przeciętą drogą CZYSOWA albo ŁOKNICKA do BŁOTA.[9] A za BŁOTEM, tąż drogą, aż do KOPOWEJ DROGI i te KOSZOWĄ DROGĘ[10] opuściwszy w prawo ku POLOM NAREWSKIM i dla wyprostowania onych pól trochę dali tąż DROGĄ CZYSOWĄ do BŁOTA albo do DOLINY,[11] a tam WĘGIEŁ położyliśmy w drzewie i KOPIEC WIELKI z ziemie usypali[12]

Granica południowa: A tak od tego WĘGŁA obróciwszy się na prawo ku POLOM MIEJSKIM STECKĄ[13] albo SMUGIEM do tej DOLINY,[14] podle przerobków miesckich do DROGI[1] która idzie z

[1] Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Kapiciana, 15, s. 251-255.
[2] Teren ten, leżący za rz. Krzywczykiem, obecnie użytkują wsie Kuraszewo, Waśki, Kutowa, Kamień.
[3] Obecnie rz. Krzywczyk, lewy dopływ rz. Narew.
[4] AGAD, Kapiciana, 15, s. 251-255.
[5] W zabagnionej dolinie rz. Narew, w miejscu, gdzie wpada do Narwi Krzywczyk znajduje się grodzisko o nazwie Horodiszcze Popowa.
[6] Nazwa drogi utworzona od nazwy osady Łoknica — obecnie wieś Osówka.
[7] Była to część Puszczy Bielskiej, którą zaczęto nazywać Puszczą Ladzką, po utworzeniu ok. 1560 r. leśnictwa bielskiego z siedzibą w Ladzie.
[8] Zapewne mylnie zapisano nazwę rzeczki, powinna być to płynąca przez bagno Sumackie rz. Kulasowka.
[9] Obecnie grunty wsi Kotłówka założonej ok. 1764 r.
[10] Mowa tu o rozgałęzieniu traktu z Bielska: w kierunku Grodna — Łoknicka (Czysowa) Droga i w kierunku na Kamieniec przez Białą Wieżę (obecnie Stara Białowieża) — Koszowa (Kopowa, Strzyskowa) Droga.
[11] Zob przyp. 28.
[12] Węgieł to znak graniczny umieszczany w miejscu wyraźnego załamania granicy. Tutaj oznakowano go w sposób nietrwały, bo na drzewie i dlatego ustabilizowano załamanie granicy Wielkim Kopcem ziemnym.
[13] Granicą była dróżka na łąkach, która szła od Doliny do drogi z Łoknicy (Osówki).
[14] Wieś Kotłówka

ŁOKNICE na BŁOTA SUMACKJE[2] i tą DROGĄ aż do KAMIENIA stojącego podle DROGI.

Granica południowo-zachodnia: A od tego KAMIENIA mało pojechawszy, tameśmy stanęli i nieco na prawo od PUSZCZY[3] ku człowieku królewskiemu obrubnikowi KĄTKOWI[4] obrociliśmy się mimo przeróbki tego RATKA do SMUGU i SIANOŻĘĆ BURZYCZKICH.

Granica zachodnia: A tam już zasie obrócilichmy się ku sianożęciom królewskim SUMACZKIM zostawując je w całości. I tudzież te sianożęcie dawne danników królewskich przy tych BŁOCIECH SUMACKJCH po oprawie pola i lasów mieszczanow narewskich i po kraj poi i nieco sianożęć bez szkody dainików i królewskich sianożęci do RZECZKI RUSKIEJ[5], która od tych BŁOT SUMACKICH idzie, a te BŁOTA idą aż do Narwie rzeki.

Królewscy komisarze graniczni wznowili granice miasta z 1529 r. i ustabilizowali je w terenie, kładąc w drzewiech znaki graniczne i sypiąc kopce od rzeczki KRZYWCA aż do tego człowieka królewskiego obrubnika RACZKA, a od tego RACZKA podle BŁOTH SUMACKICH[6]

Omawiany dokument graniczny, dotyczący tzw. pierwszej części nadania z 1529 r., nic opisuje położenia gruntów kościoła narewskiego.

W 1545 r. do Burzycz przyjechał Maciej Lewicki komisarz graniczny celem rozstrzygnięcia kolejnego sporu o część gruntów kościelnych, tym razem pomiędzy Ks. Sokołowskim a Burzyczanami. Grunt ten zwrócono kościołowi narewskiemu. Maciej Lewicki wyznaczył też wtedy granice Chanieruszczyzny i Łochwynowszczyzny. Zajmowały one obszar zamknięty granicami wsi: Burzycze, Kleniki, Hukowiczy i Koźliki.[7] Granica ziem zaczyna się od rzeczki ANCZEROWKI[8] i idzie lasem przy rzece ANCZEROWKA do strumienia WIŚNIEBORZA[9] aż do LASU THEREBIN[10] i do Góry, która nazywa się DAWIDOWA[11] i ścieżką, która idzie do Burzycz, schodzi przy stojącej sośnie, ku lewej części POLA SOCZOWO,[12] które do tej samej rzeczki ANCZEROWKI przylega, aż do DROGI, która nazywa się ŁOKNICA;[13]

---

[1] Droga z Łoknicy (Osówki) w kierunku Błot Sumackich z przeprawą przez rzekę Łoknicę (w pobliżu obecnej wsi Kuraszewo).

[2] Błota Sumackie tworzyły rozległy kompleks bagienny położony na zachód od miasta Narwi. Stanowiły one zlewisko licznych puszczańskich strumyków i rzeczek, które tam traciły swój bieg, a wypływając z niej przyjmowały inne już nazwy.

[3] Część Puszczy Bielskiej, gdzie od 1495 r. mieszczanie bielscy mieli swoje wchody, tzn. prawo użytkowania określonych obszarów puszczy.

[4] Obecnie wieś Ratki (Ratkowszczyzna, Raczki).

[5] Rzeczka Ruska, lewy dopływ rzeki Narwi, wypływała z Błot Sumackich. Obecnie ciek wodny między wsiami Doratynka i Skaryszewo.

[6] AGAD, Kapiciana, 15, s. 251-255.

[7] AD Drohiczyn, APN III/7, Inwentarze kościoła...

[8] Lewy dopływ rz. Narew.

[9] Prawy dopływ rz. Anczarówki.

[10] Las znajdujący się pomiędzy kolonią Lachy a kolonią Klejniki.

[11] Wzniesienie, pomiędzy kol. Lachy a kol. Klejniki — Podpniska.

[12] Prawdopodobnie pole należące do folwarku plebana narewskiego o nazwie Sienkowiczy.

[13] Droga z Janowa przez Burzycze, Kamień do Łoknicy (Osówki).

obok glinianki zwraca się ku BŁOTU HOMILIANOWO[1] Wzdłuż lasu, krzyży, drzew i ogrodzeń na ziemi wytyczono granice przez mojego podwładnego Mieletona, wtedy faktora.[2]

Analiza biegu granicy w terenie wskazuje, że jest to granica od wsi Hukowicze[3] przez Kleniki, Burzycze do wsi Homilianowo. Brak jest opisu granicy od Hukowicz, Koźlik i Janowa; prawdopodobnie biegła ona Drogą Wielką, co nie powodowało sporów granicznych.

Maciej Lewicki wyznaczył na obszarze gruntów miejskich ziemię w długości i szerokości 1 włóki, która od 1528 r. była własnością proboszcza narewskiego, a po 1529 r. zajęta została przez mieszczan.[4] W 1560 r. w czasie pomiary włócznej weszła w skład narewskiego układu polnego jako włóka plebańska.[5]

W 1559 r. wytyczono granice resztek Puszczy Bielskiej. Wiązało się to z utworzeniem leśnictwa bielskiego z siedzibą w Ladzie, graniczącego z gruntami miasta Narew na odcinku: Toju DOROGOJU CZIŻIEWICZ,[6] ot rieczki KOLASZIEWKI[7] do ZABOŁOTJA[8] Od tego ZABOŁOTJA do BORU SUCHOGO.[9] Tym BOROM SUCHIM do rieczki ŁOSINICY. Od toje rieczki ŁOSINJCY, kraj DOROGI toje ż CZIŻIEWICZ aż do rieczki CHRUBOSTOWKJ,[10] aż do BORU MAKÓWKI[11] Od tego BORU MAKÓWKI, kraj DOROGI toje ż CZIŻEWICZ, do BORU POROSŁOGO[12] Ot togo BORU POROSŁOGO do rieczki KRIWCA.[13] Tym KRIWCOM rieczkoju w NARWU rieku i do GORODISZCZA POPOWA[14]

Przy wyznaczaniu granic dążono do utworzenia ich linearnych biegów wykorzystując istniejącą w puszczy sieć drożną o istotnym znaczeniu komunikacyjnym, jak też przyjmowano za granice biegi cieków wodnych. Ważną rolę w stabilizacji granic w terenie odgrywały skrzyżowania traktów komunikacyjnych i ich rzeczne przeprawy. W miejscu załamania linii granicznej stawiano trwałe znaki graniczne w postaci usypanych kopców ziemnych.

---

[1] Błoto, leżące na południc od obecnej wsi Hradoczna, przy której w 1545 r. znajdowała się wieś Homilianowo (Omilianowo) — AGAD, Archiwum Roskie, Kjrólewszczyzny 19, Proces X Riaucour z Branickim. Wieś ta zanikła prawdopodobnie w rezultacie pomiary włócznej w 1560 r.

[2] AD Drohiczyn, APN, III/7, Inwentarze kościoła...

[3] AGAD, Archiwum Roskie, Królewszczyzny 19, Rejestr pomiary włócznej wsi Hukowicze.

[4] AD Drohiczyn, APN, III/7, Inwentarze kościoła...

[5] Akty izdawajemyje Wilenskoju Archeograficzeskoju Kommissicju (dalej: AWAK), t. 14, nr 5, Rejestr pomiary miasta Narwi z 1560 r., s. 69.

[6] Strzyskowa Droga zwana też Kopową Drogą lub Koszową Drogą.

[7] Rzeka Kulasowka.

[8] Wieś Kotłówka.

[9] Bór leżał na północ od obecnej wsi Kotłówka i graniczył z rz. Łosinką wpadającą w Błota Sumackic. Na jego zachodnim skraju obecnie znajduje się wieś Zabłocie.

[10] Rzeczka Chrabostówka wypływa z Bagien Sumackich, prawy dopływ dawnej rz. Makówka (obecnie Sosnówka), będącej lewym dopływem rz. Narew. Na prawym brzegu rz. Chrabostówki założono w końcu XVIII w. wieś Chrabostówkę. W pobliżu znajdują się ślady po dużym średniowiecznym zespole osadniczym.

[11] Bór Makówka leżał na wschód od obecnej wsi Makówka i ciągnął się w kierunku obecnej wsi Waśki. W pobliżu wsi Makówka nad rz. Sosnówka ślady po średniowiecznych osadach.

[12] Bór Porosły leżał na północny wschód od Boru Makówka i ciągnął się w kierunku obecnej wsi Hajdakowszczyzna

[13]. Obecnie rz. Krzywczyk lewy dopływ rz. Narew.

[14] Granica puszczi Bielskoje z Biełowieżskoju w: Rewizja Puszcz i pcrechodow zwierinnych... s. 28. Tytuł dokumentu jest błędnic podany, ponieważ w rzeczywistości zawiera on opis granic Puszczy Bielskiej z Dobrami Narewka, Puszczą Białowieską, starostwem bielskim i gruntami miasta Narew.

Rozwój układu przestrzennego XV - XVI w.

Miejscowość Narew zajmuje północno-wschodnią część wzniesienia położonego w pradolinie Narwi. Niegdyś owo wzniesienie otoczone było rozległymi terenami bagiennymi, z których największe, Bagno Sumackie, leżało od południowego zachodu i zachodu. Od południowego wschodu wzniesienie otaczała zabagniona dolina rzeczki Makówki (obecnie Sosnówka), która łączyła się z bagnami dolnego biegu rzeczki Krzywczyk, tworząc przy ujściu do Narwi rozległe bagna.

Północno-wschodnia część wzniesienia kończyła się skarpą nadrzeczną, która była dogodnym miejscem do rozpoczęcia przeprawy przez rzekę w celu osiągnięcia przeciwległego brzegu, cyplowato wysuniętego w zalewową dolinę Narwi. Docierały tutaj średniowieczne trakty komunikacyjne z Suraża, Bielska, Drohiczyna, Brześcia, Kamieńca i Grodna.

Od północnej strony przeprawę ochraniał Gród I położony po prawej stronie rzeki. W nim to zapewne zatrzymał się in flumine Narew w 1421 r. król Władysław Jagiełło podążający z Grodna na Wołyń.[1] Naprzeciwko tego grodu, na lewym brzegu rzeki Narwi, w północnej części wzniesienia znajdował się prawdopodobnie gród, którego pozostałość obecnie nazywa się Papikowa Górka. Byłby on miejscem postoju podróżnych zamierzających przekroczyć rzekę Narew. Pomiędzy nim a rzeką, na wysokiej skarpie rozwinęły się osady obsługujące przeprawę.

Średniowieczny zespół osadniczy tworzyły więc dwa grody oraz osady położone po lewej stronie rzeki Narew i rozległa osada na lewym brzegu rzeczki Zgnilicy. Były to najdalej wysunięte na północny wschód skolonizowane obszary, podlegające jurysdykcji zamku bielskiego.

Rozwój tego zespołu nastąpił z chwilą założenia przez mieszczan bielskich w końcu XV w. portu rzecznego, który za pośrednictwem wójta bielskiego, gdańszczanina Jakuba Hoppena powiązany był z hanzeatyckim systemem handlowym.[2]

Osady przyprzeprawowe przekształciły się w osadę portową, a ich zabudowa została odsunięta od rzeki w celu uzyskania miejsca na portowe składy drzewa. Nowo powstała osada, rozwijająca się na zachód od przygrodowego majdanu, składała się z czterech ulic, które w rejestrze pomiary włócznej z 1560 r. nosiły nazwy: Papielewska, Szydłowska, Pieska i Zabłocka.[3] Ulica Papielewska zwana też

[1] J. Wiśniewski, Osadnictwo wschodniej..., s. 24.
[2] J. Zieleniewski. Powstanie i rozwój układu przestrzennego Bielska Podlaskiego w XIV - XVIII w.. Studia Podlaskie, 1990, t. I, s. 54-55.
[3] AWAK, t. 14, nr 5, Rejestr pomiary..., s. 61-76.

Popielewską prowadziła do leżącej na lewym brzegu osady Popiele.[1] Ulica Pieska, z którą łączyły się ulica Zabłocka, Szydłowska i Papielewska, to dawny ciąg komunikacyjny prowadzący od przeprawy brodowej do grodu.

Bezpośrednio z portem związane były dwie ulice: Szydłowska i Zabłocka. Pierwsza z nich posiadała parcele w prawej swej stronie — idąc z ulicy Pieskiej, na których niewątpliwie znajdowały się magazyny portowe i domy mieszczan uczestniczących w produkcji i w zbyciu towarów leśnych, pochodzących z trzebieży Puszczy Bielskiej. Końce parcel ulicy Szydłowskiej wychodziły bezpośrednio na teren portu, leżącego pomiędzy ulicą Zabłocką a nadbrzeżem portowym. Ulica Zabłocka była ówczesną obwodnicą omijającą centrum miasta, co ułatwiało dowóz do portu towarów leśnych z Puszczy Bielskiej.[2]

Znaczenie dynamicznie rozwijającej się osady portowej podkreślone zostało lokacją Narwi w 1514 r. na prawie chełmińskim. Prawo miejskie przekształcające osadę portową w miasto uczyniło ją atrakcyjną dla nowych osadników, którzy włączyli się w kolonizację Puszczy Bielskiej podjętą przez starostę bielskiego Olbrachta Gasztołda. Narwią spławiano coraz większe ilości towarów leśnych m.in. wańczos, klepkę, potaż, kłody drewna.

Praca portu dezorganizowała funkcjonowanie narewskiego węzła komunikacyjnego, związanego z leżącą w sąsiedztwie portu brodową przeprawą. Trudności rozwiązała wybudowana przed 1528 r. przeprawa mostowa, składająca się z trzech członów nad trzema odnogami Narwi.[3] Zjazd w kierunku mostów noszący w 1560 r. nazwę ulica Kościelna, urządzono we wschodniej części przygrodowego majdanu.[4]

Tereny nadrzeczne, pomiędzy zjazdem a portem Zygmunt Stary nadał w 1528 r. kościołowi. Wkrótce wystawiono tam świątynię pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny i św. Stanisława Biskupa Męczennika, plebanię i zabudowania gospodarcze. W wyniku pojawienia się własności kościelnej w mieście, powstała nowa ulica, która w 1560 r. nosiła nazwę Poprzeczna od ogrodów[5] Stanowiła granicę pomiędzy placem plebana narewskiego i gruntem starosty bielskiego w rejonie Papikowej Górki.

Kolejny etap w rozwoju przestrzennym miasta nastąpił po 1529 r., kiedy zamieniono prawo lokacyjne chełmińskie na magdeburskie. Kontynuowano zabudowę przygrodowego majdanu. W jego zachodniej części, ograniczonej ulicą Pieską, powstał dwór i zabudowania gospodarcze wójta bielskiego, a po prawej stronie ul. Kościelnej, na

---

[1] AGAD, Archiwum Roskie, Królewszczyzny 19.
[2] AWAK, 1. 14, Rejestr pomiary..., s. 66-67.
[3] ALRG, t. 1, nr 194, 221-227.
[4] Tamże, s. 62.AWAK, t. 14, Rejestr pomiary..., s. 62.
[5]

wysoczyźnie nadrzecznej wystawiono dwór królewski, który pełnił rolę stacji w podróżach monarchów z Korony na Litwę. W 1558 r. zatrzymała się w Narwi królowa Bona wraz z królewnami. Na utrzymanie dwom poddani brańscy i surascy dostarczyli 24 wiązanki marchwi, 43 głowy kapusty, beczkę pasternaku, 1 korzec i 50 wieńców cebuli, 8 wiązanek pietruszki, $3^1/_2$ rzepy, 3 korce grochu.[1] W 1580 r. dwukrotnie na przeprawie stawał król Stefan Batory jadąc z Warszawy do Grodna i z powrotem. Ponownie był tu w marcu 1581 r. w drodze na Litwę. Dłużej władca zatrzymał się w Narwi w lipcu następnego roku w czasie podróży z Grodna do Warszawy.

Wraz z wystawieniem nowych obiektów — dwom królewskiego i wójtowskiego, przestały istnieć dotychczasowe, niewygodne już miejsca postojów w mieście (na Papikowej Górce) i w dolinie Narwi (Gród I). W 1560 r. likwidacji uległ, leżący nad Złotą Krynicą dwór królewski w Burzycach (wzmiankowany po raz pierwszy w 1495 r.), gdzie jeszcze w 1554 r. zatrzymywał się Zygmunt August[2]

Prawdopodobnie w początkach XVI w. w zachodniej części majdanu ufundowano cerkiew prawosławną pw. Podwyższenia Krzyża Świętego. Powierzchnia placu targowego, leżącego między cerkwią, dworem wójtowskim i dworem królewskim, uległa stopniowej zabudowie. Na północny wschód od cerkwi wytyczono parcele; ten zwarty kompleks otaczały późniejsze ulice: Bielska, Żłuktowa i Rynek. W narożniku przerzei rynkowej i ul. Bielskiej znajdował się dom wójta narewskiego, spełniający zapewne rolę ratusza miejskiego.

W 1528 r. królowa Bona uzyskała od męża zezwolenie na wykup dóbr królewskich zastawionych u możnowładców. Drobna szlachta bielska wraz z mieszczaństwem postanowiła dobrowolnie się opodatkować i przekazać pieniądze królowej w celu spłacenia Olbrachta Gasztołda z ziemi bielskiej. 22 XII 1533 r. oddał on swoje przywileje na Bielsk, Brańsk, Suraż, Kleszczele i Narew.[3]

W podlaskich królewszczyznach w I połowie XVI w. zapoczątkowana została wielka reforma agrarna, zwana pomiarą włóczną; na Litwie i Białorusi realizowana była aż do początków XVII w. Wzorem domen wielkoksiążęcych objęła także dobra szlacheckie, magnackie i kościelne. Podstawą prawną tego przedsięwzięcia była Ustawa na włóki wydana w 1557 r. w Wilnie przez króla Zygmunta Augusta.[4]

Reforma podyktowana była koniecznością gruntownej przebudowy wielkoksiążęcego skarbu, a jej celem uporządkowanie gospodarki w dobrach hospodarskich i zwiększenie dochodów. Jej główne zadania

---

[1] A. Jabłonowski, Podlasie, cz. III, s. 138.

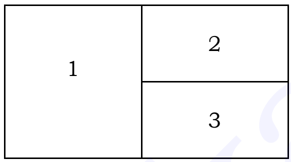
[2] Tamże, cz. II, Warszawa 1908, s. 78; J. Daniłowicz, Skarbiec diplomatów papieskich, cesarskich i królewskich, książęcych i uchwał narodowych, postanowień różnych władz i uzrędów, posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy i Rusi Litewskiej i ościennych im krajów, t. II, Wilno 1862, nr 2091, s. 243-244.

[3] W. Pociecha, Królowa Bona (1494-1557), t. III, Poznań 1949.

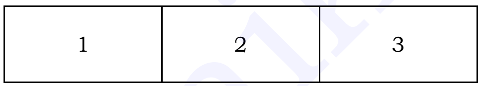
[4] Ustawa na wołoki hospodara Korola Jcho Miłosti, w: J. Jaroszewicz, Obraz Litwy pod względem jej cywilizacji od czasów najdawniejszych do końca wieku XVIII, t II, Wilno, 1844, s. 229-275.

polegały na komasacji gruntów przy jednoczesnym usunięciu prywatnej własności z obszarów dóbr wielkoksiążęcych przez zamianę ziemi, utworzeniu trójpolówki i podziale każdego pola na włóki wielkości przeważnie 33 morgów (23,5 ha) bądź 30 morgów (21,3 ha), oznaczeniu katastru gruntów, czyli ich klasyfikacji na dobry, średni, podły i przepodły. Wprowadzono nadział równy włóce — po $^1/_3$ w każdym polu. Świadczenia do skarbu wielkoksiążęcego płacono w zależności od ilości i kategorii przyjętych włók. Wprowadzenie regularnej trójpolówki wiązało się z trzyletnim systemem uprawy, czyli obowiązkiem zasiewania co roku jednego pola oziminą, drugiego jarzyną (zbożem jarym) i pozostawiania trzeciego ugorem.

Trzy równe pola wymierzano według dwóch zasadniczych schematów:

I

II

Ludność zmuszano do przenoszenia siedzib i zabudowań gospodarczych do jednego z pól (zyskującego miano sadybne): bocznego (schemat I-1) lub środkowego (schemat II-2) dzięki czemu wieś nabierała regularnych kształtów ulicówki rzędowej. Obszar wsi uzupełniały zaścianki czyli granty wymierzone poza zwartym kompleksem (ścianą), dzielone zwykle na morgi.

Stwarzano także nowe możliwości przestrzennego rozwoju miast, wytyczając nowe ulice i parcele.

Pomiara włóczna w dobrach wielkoksiążęcych miała przyspieszyć i usystematyzować kolonizację, szczególnie na terenie ogromnych puszcz. Jej zadaniem było także usprawnienie administracji — aby zapobiec nadużyciom określono uposażenie urzędników i zobowiązano ich do ścisłej rejestracji dochodów. Zyski zamierzano osiągnąć także przez rozwijanie gospodarstwa folwarcznego, jednak przy zachowaniu i ochronie zasobów leśnych i wodnych.[1]

[1] O pomiarze włócznej zob. W. Piczeta, A gra maja reforma Sigismunda Awgusta w Litowsko-msskom gosudarstwie, Moskwa 1917; Z. Kolankowski, Pomiara włóczna, Ateneum Wileńskie, Wilno 1927 r., z. 12, s. 236-251; J. Ochmański, Dawna Litwa. Studia historyczne, Olsztyn 1986.

Reformę włóczną w okręgu miejskim Narew przeprowadzono w 1560 r. Rozpoczął ją miernik królewski Stanisław Dziewiałtowski Skoczek, a po jego śmierci prace kontynuował Trochim Trochimowicz. Domyślać się należy, że Dziewiałtowski pozostawił dzieło niemal zakończone, bowiem w późniejszych sporach granicznych przywoływane jest tylko jego nazwisko jako autora pomiary włócznej w Narwi: z rozkazania królewskiego w granicach lokacyjnych miasta wymierzył w placach prętów 2880. Gruntu ornego włók 167. Błot nikczemnych włók 8. Lasu włók 53. Morgów 18.[1]

Trwająca przez ponad pół wieku eksploatacja Puszczy Bielskiej doprowadziła do wytrzebienia drzewostanu nadającego się na sprzedaż czy też na przetwarzanie. Port, intensywnie pracujący w I połowie XVI w., został opuszczony, a w 1560 r. jego obszar przydzielono mieszczanom narewskim w postaci rozmierzonych na morgi ogrodów miejskich, z których część leżącą w tyle ulicy Szydłowskiej z czasem zabudowano. Nowy port o powierzchni zaledwie pół morga powstał przy końcu parceli, na której stał dwór królewski. Tę tzw. Biendugę (nazwa obecna Binduga) wymierzył Stanisław Dziewiałtowski, dostrzegając konieczność istnienia wodnego połączenia Narwi z innymi portami rzecznymi.

Prace regulacyjne w centrum miasta doprowadziły do wytyczenia prostych pierzei rynkowych, tzw. stron Rynku: pierwszej — od ulicy Kościelnej w kierunku Rybackiej, drugiej — między ulicami Rybacką a Żłuktową, trzeciej — między ulicami Żłuktową a Bielską. W czwartej pierzei Rynku od strony Papikowej Górki wytyczono siedem parcel, ale w rejestrze pomiary włócznej nie opisano ich wielkości, ponieważ grunt ten nie należał do mieszczan. Powierzchnia zapewne określona została w 1570 r. przez ks. Adama Pilchowskiego rozmierzającego własność królewską w miastach podlaskich.

Stanisław Dziewiałtowski uporządkował rozproszone osadnictwo o metryce późnośredniowiecznej, w wyniku czego znikły stare osady, powstały zaś zwarte wsie miejskie Makówka i Waniewo. Likwidacji uległa także duża osada nad rzeką Zgnilicą być może nazywająca się Kuliassewo, po której pozostała nazwa pola. Jej mieszkańców osadzono w mieście, gdzie wymierzono nowe parcele o jednakowych powierzchniach przy ulicy Rybackiej (trakt z Kamieńca) i przy ulicy Bielskiej (trakt z Bielska). W tyle parcel ulicy Rybackiej przy Biendudze wytyczono nową ulicę — Bagiendugę.

Po przeniesieniu rozproszonego osadnictwa w wyznaczone miejsca na zagospodarowanym obszarze zbudowana została nowa struktura agrarna miasta i dwóch przynależnych doń wsi Makówki i Waniewa. Każda z miejscowości otrzymała podzielone na włóki trzy pola. Resztę

[1] Archiwum Państwowe w Białymstoku (dalej: AP Białystok), Kamera Wojenna i Domen (dalej: Kamera), 2820.

terenu wypełniły wymierzone na morgi zaścianki i ostrowy. W celu wyznaczenia wszystkich granic Stanisław Dziewiałtowski rozmierzył też rozległe bagna. Obrzeża nowej struktury agrarnej i bagien pokrywały się z granicami określonymi i wyznaczonymi w 1529 r., a wznowionymi w 1542 r.

Mieszczanie narewscy otrzymali 115 włók leżących w trzech polach ornych. Każdy z właścicieli posiadał w jednym polu $^{1}/_{3}$ włóki czyli tzw. reź o powierzchni 11 mórg.

Pole pierwsze zwane Nawiesinia leżało za rzeką Narew i składało się z dwóch części po obu stronach dolnego biegu rzeczki Hoźnej. Część pierwsza położona na wschód od rzeki Hoźna graniczyła południowo-wschodnimi końcami rezów z rz. Narew, a od północnego zachodu z włókami wsi Waniewo i rz. Hoźną. Południowo-wschodni bok pola sąsiadował z wypustem miejskim[1], znajdującym się na prawym brzegu Narwi. Puszcza miejska była granicą od północnego wschodu. Część druga pola, na zachód od rz. Hoźna, graniczyła z dwóch stron końcami rezów z ziemią bojarów Anczuczicz[2] Wschodni bok pola leżał od strony »stawu Turowego«[3] a zachodni od strony wsi Anczuczicz.

Na dużym terenie nazywającym się Kuliassewo[4] powstały dwa następne pola miejskie. Końce rezów pola drugiego — Srzedniego od północnego zachodu graniczyły z obrębem gruntów wójta bielskiego, a od południowego wschodu ze ścianą trzeciego pola miejskiego zwanego Kuliassewo. Południowo-zachodni bok pola dotykał Błota Złego, nikczemnego u Pierechoda, a północno-wschodni leżał ku miastu y rzece Narwie.[5] Końce rezów pola trzeciego — Kuliassewa sąsiadowały od południa z Puszczą Bielską, a od północy ze ścianą drugiego pola miejskiego Srzedniego. Zachodni bok pola leżał ku Radkom[6] wschodni zaś ku polom wsi Makówka (Makowo).[7] Południowe końce pola, noszące nazwę ściana Zabłocka, były granicą nadania z 1529 r., sąsiadującego z Puszczą Bielską. W 1560 r. od tej ściany zostały przyjęte i rozdane wszystkie włóki położone w trzech polach miejskich.

Wieś miejską Makowo założono na 33 włókach, które rozdano idąc od Kuliassowskich włók, czyli od granicy z trzecim polem miasta Narew. Nie znalazły właściciela włóki o nr 13-15, 28-30. Wieś Makówka została osadzona na Srzednim polu, na prawym brzegu rzeczki Makówka jednym końcem ku rzece Krzywczowej, drugim końcem ku Koliassowu.[8] Rzeczka Makówka i zabudowa wsi dzieliła

---

[1] Wspólnie używane łąki miejskie.
[2] Obecnie wieś Ancuty.
[3] Staw młyński przy młynie zbudowanym w dolnym biegu rzeki Hoźnej. Dziś w miejscu tym rzekę przekracza szosa Narew — Zabłudów.
[4] AWAK, t. 14, nr 5, Rejestr pomiary..., s. 70.
[5] Nazwa ta przybierała też formy: Kulyaszewo, Koliassowo.
[6] Wieś Ratkowszczyzna, zwana też Raczki, Ratki.
[7] Obecnie Makówka. W rejestrze pomiary włócznej nazwy Makówka i Makowo określają tę samą wieś.
[8] AWAK, t. 14, nr 5, Rejestr pomiary..., s. 70-71.

pole sadybne na dwie części; jego północno-zachodnie końce graniczyły z drugim polem Narwi. Od południowego wschodu pole sadybne sąsiadowało z Puszczą Bielską, a bokami z drugim i trzecim polem makowskim. Pole drugie, leżące na północ od pola sadybnego swymi końcami stykało się z drugim polem narewskim i z Puszczą Bielską. Bok północno-wschodni dotykał bagien rzeczki Krzywczyk, drugi zaś boku pola sadybnego. Pole trzecie końcami graniczyło z drugim polem narewskim a od południowego wschodu z Puszczą Bielską, jednym bokiem sąsiadowało z polem sadybnym, drugi leżał od strony trzeciego pola miejskiego. Granica włók wsi Makówka w krąg na szerz na pręt obegnana — zanotowano w rejestrze pomiary włócznej. Jedna ściana graniczy z rzeczką Krzywca, druga ściana graniczy z włókami miejskimi, trzecia ściana graniczy z włókami Kuliassowskimi, czwarta ściana graniczy z puszczą[1]

Wieś miejską Waniowo założono na 13 włókach, które rozdano idąc od bojar Anczucńcz, z tym, że mieszkańcy nie przyjęli do obrobienia włók o nr 8-13[2]. Waniewo osadzono jedną połacią na srzednim polu, ulica końcem jednym do bojar Anczuczycz, drugim końcem do bojar Anczuczycz puszczy[3] Południowe końce pola sadybnego dotykały pierwszego poła narewskiego, jego części leżącej na wschód od rz. Hoźnej zaś końce przeciwległe wychodziły na rz. Hoźną. Pole sadybne leżało pomiędzy polem drugim i trzecim. Pole drugie, położone na południe od pola sadybnego, graniczyło swymi końcami w taki sam sposób jak końce pola sadybnego. Bok zachodni wychodził w kierunku gruntów wsi Ancuty, a drugi sąsiadował z bokiem pola sadybnego. Pole trzecie leżało na północ od pola sadybnego. Jego końce graniczyły z pierwszym polem narewskim i rzeką Hoźną, bok północny sąsiadował z puszczą bojarów z Hoźnej, a południowy z bokiem pola sadybnego. Granice trzech pól w krąg na szerz na pręt obegnano. Jedna ściana graniczy z włókami miejskimi, druga ściana graniczy z ziemią bojar Anczuczycz, trzecia ściana graniczy rzeczką Hwoźną,[4] czwarta ściana graniczy z puszczą Bojarską.[5]

Nowo utworzona struktura agrarna opierająca się na układach trzech pól miasta i wsi miejskich (przedmieść) — Makówki i Waniewa miała powierzchnię uprawną wynoszącą 161 włók. Powiększały ją wymierzone na morgi powierzchnie zaścianków i ostrówków.

---

[1] AWAK, t. 14, nr 5, Rejestr pomiary..., s. 71.
[2] Obecnie Waniewo. W 1576 r. z Waniewa nie pobrano podatków, ponieważ tam ziemianie nie dopuszczają, mieniąc swoje być, to jest Hryniewicz i Brzoska — Lustracje województwa podlaskiego 1570 i 1576 r., wyd. J. Topolski, J. Wiśniewski, Wrocław 1959, s. 70.
[3] AWAK, t. 14, nr 5, Rejestr pomiary..., s. 71.
[4] Dziś ten odcinek rz. Hoźnej nazywa się Zabłoczanka i jest oznaczony jako jej lewobrzeżny dopływ.
[5] AWAK, t. 14, nr 5, Rejestr pomiary..., s. 70-71.

Rozwój produkcji rzemieślniczej w XVI — I połowie XVII w.

Do końca XVI w. dzierżawa narewska podlegała starostom bielskim. W 1558 r. wójtem w Narwi i w Bielsku była ta sama osoba — Mateusz Sawicki, diak wojewody wileńskiego Mikołaja Radziwiłła.[1] Równie silne co zależności administracyjne były związki ekonomiczne pomiędzy tymi miastami.

W Narwi nie rozwinęła się organizacja cechowa, co może świadczyć o przynależności mieszczan narewskich do cechów bielskich.[2] Mieszczanie obu miast spławiali towary leśne z portu rzecznego w Narwi do Gdańska i być może do Królewca. Oni też wspólnie w 1576 r. w Toruniu uzyskali od króla Stefana Batorego przywilej na wolny spław rzeką Narew i prawo pobierania opłat za spław płynącego tą rzeką drewna.[3] To ścisłe zespolenie ekonomiczne i prawne Narwi z Bielskiem, występujące w XV-XVI w., poprzedził proces powstawania wspólnego dla obu tych miast patrycjatu.[4]

Cechą wyróżniającą Narew spośród innych miast podlaskich w XVI w. był stosunkowo duży odsetek ludności utrzymującej się całkowicie lub częściowo z produkcji rzemieślniczej. W 1580 r. na 750 mieszkańców przypadało 49,6% rzemieślników. W tym czasie w Wysokiem Mazowieckiem było ich 51,5%, w Łosicach — 50,8%, w Bielsku — 40,2%, w Drohiczynie — 37,9%, w Kleszczelach zaś — 9,4%.[5]

Narew i okolice nie posiadały dużej ilości surowców zdatnych do przetwarzania — podstawowym było drewno pozyskiwane z własnego lasu. Podczas pomiary włócznej w 1560 r. miasteczko otrzymało 52 włóki 10 mórg 10 prętów lasu. Dwadzieścia lat później istniało zaledwie 25 włók leśnych. Do takiego stanu doprowadzić mogła ożywiona gospodarka leśna, bądź zaniżenie danych przed poborcami.

W XVI w. Narew była największym na Podlasiu ośrodkiem rzemiosł drzewnych: w 1576 r. było tu 12 kołodziejów i 1 bednarz, co stanowiło 28,9% ogółu wszystkich branż rzemieślniczych w miasteczku. W 1560 r. jednym z mieszkańców był Sieńko Popiel, zajmujący się zapewne paleniem drewna. Rejestr z 1580 r. na 55 rzemieślników pracujących w Narwi wymienia 11 koleśników, 1 bednarza, 1 dziegciarza.[6]

Intensywnie rozwijały się specjalności branży spożywczej. W 1576 r. lustratorzy zezwolili młynarzowi w Narwi, aby się większy pożytek

---

[1] AGAD, Kapiciana. 9, s. 300-306.
[2] J. Maroszek, Rzemiosło w miastach podlaskich w XVI-XVIII w: M. Kwapień, J. Maroszek, A. Wyrobisz, Studia nad produkcją rzemieślniczą w Polsce (XIV-XVIII w.) Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej, t. II, pod red. Z. Kamieńskiej, Wrocław 1976, s. 182.
[3] AP Białystok, Kamera 1222.
[4] J. Zieleniewski, Powstanie i rozwój..., s. 55.
[5] Dane dotyczące rzemiosła w Narwi w XVI-XVIII w. oparte zostały na wynikach badań dra J. Maroszka opublikowanych w pracy: Rzemiosło w miastach..., s. 86-195.
[6] Lustracje województwa podlaskiego z 1570 i 1576 r. s. 68; A. Jabłonowski, Podlasie, cz. I, Rejestr poborowy z 1580 r., s. 90-134; AWAK, t. 14, nr 5, Rejestr pomiary..., s. 61-76.

skarbu KJM mnożył, zbudować folusz i stępę jaglaną czyli moździerz kaszarski[1] Młyn ten po dobudowaniu 2 kół miał ich razem cztery, a w 1580 r. — sześć i folusz. W tym samym czasie pracowało 35 innych warsztatów związanych z produkcją żywności (2 słodowników, 16 piekarzy i krupników, 5 rzeźników, 12 rybaków), a łączny ich odsetek w mieście wynosił aż 66,1%. Wiązać to należy z istnieniem w mieście dużego węzła komunikacyjnego i portu rzecznego. Narew była miejscem postoju podróżnych udających się z Korony na Litwę i w odwrotnym kierunku, do miasta przybywali też kupcy i robotnicy sezonowi.

Ważną gałęzią przemysłu spożywczego było piwowarstwo i gorzelnictwo. W 1561 r. król Zygmunt August wydzierżawił na cztery i pół roku Żydom bielskim Izaakowi Brodawce i Jakubowi Dłukhaczowi prawo warzenia piwa w Narwi.[2] Arendarze powinni byli z własnych funduszów zbudować odpowiednio wyposażone browary. Do czasu ich wystawienia król zezwolił korzystać żydowskim dzierżawcom z browarów miejskich. Być może właśnie na tym tle doszło w miasteczku do konfliktów.

W 1564 r. w Bielsku powieszono Żyda Bernata Abramowicza, rzekomo za zamordowanie w Narwi chrześcijańskiej dziewczynki na rozkaz swego gospodarza Izaaka Brodawki. Ten, mając już pętlę na szyi, przysięgał, że jest niewinny, że tylko torturą wymuszono na nim przyznanie się, a oskarżali go mieszczanie narewscy przez nienawiść do jego pana — mytnika Brodawki[3] Sprawa znalazła swój epilog przed sądem królewskim niestety już po wykonaniu wyroku. Żydzi zostali uniewinnieni, ponadto ustalono, że w Narwi i Bielsku pomowa na Żydy poszła jedynie ze zwaśnienia ze strony niektórych poddanych naszych, aby mogli Żydów z miast naszych wykorzenić.[4]

W 1576 r. w Narwi istniało 12 karczem piwnych i 2 miodowe, nie było natomiast gorzałczanych. W 1616 r. w miasteczku były już 24 karczmy piwne. Nie rozwinęło się kramarstwo, w owym czasie zajęcie głównie ludności żydowskiej, która nie miała prawa osiedlać się w miastach królewskich, posiadających przywilej de non tolerandis Iudaeis. Prawo takie zapewne uzyskała Narew, gdzie aż do XIX w. nie powstała gmina żydowska. W miasteczku przemieszkiwali jedynie arendarze propinacji starościńskiej w okresie trwania dzierżawy.[5]

W mniejszym stopniu niż branża spożywcza czy przetwórstwo drewna, reprezentowane było krawiectwo. W 1560 r. mieszkał w Narwi tylko jeden krawiec. Słabo rozwijało się też rzemiosło skórzane —

---

[1] Lustracje województwa podlaskiego z 1570 i 1576 r., s. 71.
[2] A. Leszczyński, Żydzi ziemi bielskiej od poł. XVII w. do 1795 r., Wrocław 1980, s. 203-204.
[3] A. Jabłonowski, Podlasie, cz. III, s. 235.
[4] Tamże, s. 235.
[5] W 1807 r. w Narwi mieszkało 19 Żydów, w 1878 r. na 1612 mieszkańców — 580, w 1897 r. — 601. —T. Wiśniewski, Bóżnice Białostocczyzny, Białystok 1992, s. 176.

rejestr z 1580 r. odnotowuje jedynie dwóch szewców. Nie było przedstawicieli takich zawodów jak: garbarz, kuśnierz, siodlarz, kaletnik, rymarz. Odsetek rzemieślników zajmujących się branżą skórzaną wynosił w Narwi w tym czasie 3,2%, a dla porównania w Bielsku — 59,4%, w Kleszczelach — 34,6%. Równie nielicznie obsadzone było rzemiosło metalowe. W 1580 r. pracowali w Narwi tylko dwaj kowale, nie było zaś ślusarzy, blacharzy, kotlarzy. W 1560 r. istniały dwa warsztaty szklarskie. W tym czasie rzemiosło to rozwijało się bujniej tylko w Drohiczynie i w Miedznej.

Czasy świetności przeżywała Narew w końcu XVI w. i w I połowie XVII w. Wzmianka o miasteczku zamieszczona została w pracy Sarmatiae Europeae descripto (Opisanie Sarmacji Europejskiej), wydanej drukiem w 1578 r. przez Włocha Aleksandra Gwagnina: Miasto drewniane między lasy, nad rzeką Narwią, od Bielska 4 mile leży[1] W 1616 r. ludność Narwi liczyła ponad tysiąc osób, wśród których było 135 rzemieślników różnych branż i 74 rolników.

Ukoronowaniem znaczenia Narwi było wydzielenie ze starostwa bielskiego na przełomie XVI i XVII w. niewielkiego, samodzielnego starostwa narewskiego, które w 1627 r. obejmowało Narew z przedmieściami, wsie Kamień i Wólkę oraz folwark Wieżanka. Siedzibą starostów narewskich była Doratynka, wzmiankowana po raz pierwszy w źródłach w 1627 r.[2]

---

[1] A. Gwagnin, Z kroniki Sarmacji Europejskiej. Opisanie Polski., wyd. K. Turowski, Kraków 1860. s. 26. Autorem kroniki jest zapewne Maciej Stryjkowski, który jeszcze za swego życia oskarżał Gwagnina o przywłaszczenie łacińskiej wersji dzieła i plagiat — zob. A. Biernacki, Sarmatiae Europeae descripto. Histoire d'un plagiat, Kwartalnik Historii Nauki i Techniki, t. XXIX, 1979, nr 3, s. 657-660; Z. Wojtkowiak, Maciej Stryjkowski — dziejopis Wielkiego Księstwa Litewskiego, Poznań 1990.

[2] M. Kondratiuk, nazwy miejscowe południowowschodniej Białostocczyzny, Wrocław 1974, s. 52; Miasta polskie w Tysiącleciu, pod red. S. Pazyry, Warszawa 1958, s. 272.

Narew w XVII - XVIII w

Przez dwieście lat teren Podlasia omijały działania wojenne. Sytuacja uległa zmianie w drugiej połowie XVII w. Województwo znalazło się w strefie walk i przemarszów wojsk.

Znaczące ślady pozostawił po sobie potop szwedzki w latach 1655-1660. Król szwedzki Karol Gustaw zamierzał zdobyć Inflanty, opanować porty południowego Bałtyku oraz zlikwidować pretensje polskiej linii Wazów do tronu szwedzkiego. Początkowo działania Szwedów poparte zostały przez polską i litewską magnaterię. W sierpniu 1655 r. władzę Karola Gustawa na Litwie uznali Radziwiłłowie — na czele z hetmanem wielkim litewskim Januszem. Podlasie, opanowane przez nieprzyjaciela dopiero w końcu 1656 r., stało się widownią walk wojsk szwedzkich wspieranych przez oddziały Bogusława Radziwiłła z wiernymi królowi Janowi Kazimierzowi chorągwiami Pawła Sapiehy mianowanego hetmanem wielkim litewskim.

We wrześniu 1656 r. w Brześciu i Narwi grupowały się oddziały jazdy posiłkowej hetmana polnego litewskiego Wincentego Gosiewskiego, w których skład wchodzili również Tatarzy pod wodzą Subchan Ghazi agi. Wojsko to przez Bielsk pociągnęło na północ do Prus Książęcych, by rozpocząć tam akcję zaczepną przeciwko elektorowi Fryderykowi Wilhelmowi sprzymierzonemu ze Szwedami. Po zwycięskiej bitwie pod Prostkami (7-8 X 1656 r.), gdy Gosiewski pertraktował z elektorem, wojsko hetmana łupiło pograniczne prusko-podlaskie, zaś Tatarzy na wieść o zabraniu im cennego jeńca, Bogusława Radziwiłła, powrócili na Krym uprowadzając ze sobą wziętą w jasyr ludność ze starostw augustowskiego i rajgrodzkiego[1].

W końcu 1656 r. i w roku następnym na Podlasiu w dalszym ciągu toczyły się walki ze Szwedami, a ich nasilenie przypadło na pierwszą połowę 1657 r. O potyczce stoczonej w maju tego roku w okolicach Narwi, zakończonej wzięciem do niewoli jeńców szwedzkich, wspomina w swoim Diariuszu Antoni Chrapowicki, przebywający 14 maja w Mścibowie: Wojska niektóre pułki przyszły ku Mścibowowi. (...) Trwogi od Narwie..[2] Dziesięć dni później w Jałówce zanotował zwięźle: Podjazd od Narwie powrócił. Szwedów prowadzili

Nie ominęła Podlasia inwazja sprzymierzonych ze Szwedami wojsk siedmiogrodzkich pod wodzą księcia Jerzego II Rakoczego; w początkach 1657 r. wkroczyły one w granice Rzeczypospolitej. Trasa przemarszu wiodła przez Zawichost, Urzędów, Łysoboki, Mińsk, Węgrów, Gródek, Drohiczyn, Brok, Nur, do Brześcia Litewskiego.[3]

---

[1] J. Topolski, Wpływ wojen połowy XVII w. na sytuację ekonomiczną. Przykład Podlasia w: Gospodarka polska a eropejska w XVI-XVIIw., Poznań 1977, s. 135; J.Wiśniewski, Osadnictwo wschodniej..., s. 49.
[2] A.Chrapowicki, Diariusz, t. I, 1656-1664, wyd. T. Wasilewski, Warszawa 1978, s. 123-124.
[3] J. Topolski, Wpływ wojen..., s. 135.

Odzyskanie Tykocina w styczniu 1657 r. i odejście Rakoczego latem tego roku oznaczało koniec okupacji Podlasia. Spokój jednak na te tereny nie powrócił, gdyż w latach 1658 -1660 odnowiła się wojna polsko-rosyjska o kozacką Ukrainę. Jej początki sięgały 1654 r., kiedy rada kozacka zebrana w Perejasławiu zaakceptowała podjętą rok wcześniej w Moskwie uchwałę o przyłączeniu Ukrainy do Rosji. Decyzja taka oznaczała wojnę z Polską, którą w 1654 r. rozpoczął car Aleksy. Jednak wobec błyskawicznych zwycięstw armii Karola Gustawa zaniepokojona Rosja, obawiająca się zagrożenia ze strony Szwedów, w 1656 r. zawarła z Polską rozejm w Niemieży. Bezpośrednią przyczyną tzw. inkursji moskiewskiej cara Aleksego w 1658 r. była ugoda w Hadziaczu pomiędzy Rzecząpospolitą a hetmanem zaporoskim, zwolennikiem orientacji propolskiej, Janem Wyhowskim, następcą Bohdana Chmielnickiego. Za cenę pewnych ustępstw uznawał on władzę Rzeczypospolitej nad Ukrainą i zrywał z Rosją.

W początkowym etapie wojny Podlasie stało się bazą wypadową hetmana litewskiego Pawła Sapiehy. W odwetowych najazdach wojska moskiewskie zniszczyły wiele wsi i folwarków położonych w starostwach brańskim, drohickim, mielnickim, bielskim, narewskim. Zniszczeń dokonanych przez wojska szwedzkie, węgierskie i moskiewskie dopełniły przemarsze zbuntowanych wojsk koronnych i litewskich w 1662 r. i 1663 r., które nie otrzymawszy zapłaty grabiły miejscową ludność. Wojsko brało wszystko, co przedstawiało jakąkolwiek wartość: żywność, narzędzia, odzież, inwentarz żywy. W starostwie bielskim — jak zanotowano — były księstwa litewskiego i koronnego chorągwi niezmierne i niesłychane egzakcyje[1] Bogate żniwo zebrało również morowe powietrze nękające ten teren w latach 1653-1661. Zarazy rozpoczęły się jeszcze przed wojnami, zaś ich nasilenie wiązało się z przcchodami wojsk w latach sześćdziesiątych.

Powyższe okoliczności w znaczący sposób odbiły się na gospodarce i demografii Podlasia, w bardzo poważnym stopniu dotknęły również starostwo natowskie. Według ustaleń J. Topolskiego liczba ludności Narwi zmniejszyła się z ok. 1040 w latach 1576-1616 do 350 ok. 1662 r., a więc aż o 66%. Lustracja z 1661 r. tak opisywała demografię miasta: Bywali przedtym w tymi mieście osiadłych domow 300. Natenczas nie masz, osiadłych tylko 24[2] Pleban katolicki skarżył się, że po wojnie i zarazach zostało w jego parafii zaledwie 60 katolików.[3]

Narew należała do miast mniejszych, ale w porównaniu z innymi ośrodkami miała bardziej rozwinięte rzemiosło i handel. W 1616 r. pracowało tam 135 rzemieślników, natomiast w 1661 r. zanotowano:

---

[1] AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego (dalej: ASK), dz. XLVII. 153. Lustracje województwa mazowieckiego 1661-1664.
[2] Tamże, k. 362.
[3] J. Wiśniewski, Osadnictwo wschodniej..., s. 50; O zniszczeniach Podlasia w połowic XVII w. zob. A. Laszuk, Straty niektórych miast podlaskich po wojnach połowy XVII w., Białostocczyzna. 1992. nr 2, s 1-4; AP Białystok. Kamera 2782.

Rzemieślników żadnych w tym mieście nie masz, tylko rybaków 2, którzy teraz żadnego dworowi nie czynią pożytku.[1]

Działania wojenne, zarazy, głód, zabójstwa spowodowały śmierć wielu ludzi, część mieszkańców Narwi zapewne zbiegła w odległe okolice, położone z dala od teatru wojny i nietknięte zarazami.

Ciągłe przemarsze wojsk, zniszczenia gospodarcze dzierżawy narewskiej i starostwa bielskiego, a także niepokoje na drogach nie stwarzały korzystnych warunków do organizowania w Narwi trzech dorocznych jarmarków, a nawet cotygodniowych targów, odbywających się przed wojnami we wtorki i piątki: Z targów i jarmarków prowent miasta według ich przywilejów (...) ab iniuriam temporwn cale ustał — stwierdzili lustratorzy w 1661 r.[2]

W Narwi, podobnie jak i w innych miastach podlaskich znaczna część ludności utrzymywała się z zajęć rolniczych. W 1616 r. na 263 rodziny było 74 rolników, co stanowiło 27% ogółu ludności.[3] Przed wojnami pustki w obrębie gruntów były zjawiskiem raczej wyjątkowym. Po wojnach areał uprawny znacznie się skurczył — w 1660 r. na 60 włók aż $52^1/_2$ pozostały nic obsiane. Podobnie było w dwóch należących do dzierżawy wsiach. Wieś Kamień przez nieprzyjaciela koronnego spalona zasiadała na 20 włókach, z których obsiano tylko jedną. Po wojnach w 1662 r. we wsi mieszkał tylko jeden poddany. We wsi Wólka, założonej na gruncie dworskim przy folwarku Wieżanka, bywali przedtym poddani osadzeni (...) natenczas tylko jeden ogrodnik, który nic innego tylko samą straż odprawuje i pomoc do roboty folwarkowej.[4]

Zapewne w czasie działań wojennych zniszczony został trójczłonowy most na Narwi. W to miejsce łodzie miasto ubogie swoim kosztem dla swej wygody zbudowało.[5] W 1659 r. król Jan Kazimierz wystosował do okolicznych dzierżawców odpowiedzialnych za utrzymanie części mostu list, w którym nakazywał, aby zgodnie z prawem i dawnymi zwyczajami odbudowali stałą przeprawę na Narwi przy mieście. Mieszczanie narewscy wypełnili wolę króla. Do 1665 r. naprawili pierwszy most rozciągnięty nad odnogą rzeki, położoną bliżej miasta, gdyż opieka nad tą częścią przeprawy wynikała z ich obowiązków nałożonych przez prawo magdeburskie w 1529 r. Pozostałe dwa człony, pozostające pod nadzorem mieszkańców starostwa bielskiego, nie zostały do tego czasu wzniesione. Świadectwem tego jest zapis Antoniego Chrapowickiego w marcu 1665

[1] AGAD, ASK. dz. XLVII, 153, lustracje..., k. 363.
[2] Tamże. k. 362.
[3] J. Topolski, Wpływ wojen..., s. 155.
[4] AGAD, ASK. dz. XLVII, 153, Lustracje..., k. 367-368.
[5] Tamże, k. 364.

r. powracającego z Grodzieńszczyzny. Zanim zatrzymał się na nocleg w Narwi przebył rzekę jeszcze brodami i przez most.[1]

Po wojnach podjęto działania zmierzające do przywrócenia poprzedniego stanu zasiedlenia i odbudowy gospodarczej zaniedbanych ziem, mimo to jeszcze w końcu XVII w. w niektórych wsiach zdarzały się nie obsiane włóki. Wkrótce nowe zniszczenia, głód i zarazy przyniosła wojna północna (1700-1721), w której przeciwko Szwecji walczyły Rosja, Dania i Saksonia. Słabość militarna Rzeczypospolitej doprowadziła do sytuacji, w której państwo nie biorące udziału w wojnie stało się terenem walk stron przeciwnych i obszarem, gdzie wojska przeprowadzały akcje rabunkowe, mające na celu nie tylko utrzymanie, ale i wzbogacenie żołnierzy Zniszczenia pogłębiała anarchia w kraju podzielonym na dwa ugrupowania, popierające swoich pretendentów do tronu: Augusta II i Stanisława Leszczyńskiego.

Przemarsze wojsk przez Bielsk i okolice odnotowuje kronika kościoła famego w Bielsku: w styczniu 1703 r. — wojska saskie; w styczniu 1706 r. — szwedzkie; w kwietniu 1706 r., w grudniu 1707 r., w lutym i w sierpniu 1708 r. — moskiewskie.[2] Wojska przywlokły ze sobą nową falę chorób zakaźnych, a upadek gospodarki, rabunki i rekwizycje doprowadziły do wielkiego głodu, spotęgowanego w następnych latach klęskami suszy i nieurodzaju.

W końcu XVII w. i w początkach XVIII w. nasiliły się trwające latami spory pomiędzy starostami a mieszczanami o grunty i podatki. Zapewne do konfliktów dochodziło już wcześniej. Jednak zły stan gospodarczy miasta i starostwa narewskiego sprzyjał łamaniu prawa zarówno przez zubożałych poddanych, jak i dzierżawców usiłujących zwiększyć dochody skarbu królewskiego i własnego.

Po objęciu starostwa w 1691 r. przez Jana Wasilewskiego doszło do ostrych sporów pomiędzy nim a mieszczanami. W 1699 r. król August II wystosował list napominalny do mieszczan narewskich aby posłuszeństwo czynili staroście.[3] Jego następca Józef Wasilewski i dzierżawca Andrzej Miastkowski oskarżeni zostali przez mieszkańców Narwi o pogwałcenie praw i przywilejów miejskich. Starosta zmuszał mieszczan do nadobowiązkowych prac, zajął część łąk i lasu miejskiego; przyłączył do swoich dóbr zarosłe paszczą, nic uprawiane grunty miejskie, za które nadal pobierał opłaty. Zdaniem mieszkańców Narwi bezprawnie nałożył na nich podatek chmielowy; wymagał co tydzień dostarczania sobie ryb, ograniczając przy tym połów na potrzeby mieszczan, zaś urzędników miejskich zmuszał do dawania danin kapłonich i kurzych. Oskarżano również starostę o uwięzienie burmistrza i wójta.[4]

[1] A. Chrapowicki, Diariusz, t. II, 1.1665-1669, wyd. A. Rachuba i T. Wasilewski, Warszawa 1988, s. 32.
[2] J. Wiśniewski, Osadnictwo wschodniej..., s. 57.
[3] AP Białystok, Kamera 1222.
[4] AP Białystok, Kamera 2820.

W 1729 r. obie strony stanęły przed sądem asesorskim — najwyższym sądem apelacyjnym dla miast królewskich. Mieszczanie powoływali się na dekret króla Zygmunta III, znoszący rzekomo daninę chmielową i rozkazujący staroście pobieranie opłat większych niż dopuszczał to przywilej lokacyjny z 1529 r. Wyrok sądowy rozstrzygał spór na korzyść mieszczan, których zwolniono od dostarczania podwód, ryb, serów. Staroście zabroniono pobierania opłat od trzymanych urzędów miejskich, nakazano zwrot przywłaszczonych gruntów i placów, gdzie starosta wystawił już trzy karczmy, wprowadzając jednocześnie propinację w mieście. Prawdopodobnie sąd utrzymał w mocy podatek zwany chmielowym, tym bardziej, że mieszczanie niesłusznie oskarżali starostę o jego bezprawne wprowadzenie. W rzeczywistości obowiązek wnoszenia tej opłaty do skarbu starościńskiego ustanowił w 1700 r. król August II.[1]

Zdaniem mieszczan przychylny dla nich wyrok sądu asesorskiego pozostał tylko na papierze, gdyż po nim zaraz objął starostwo narewskie JW Wilczewski kasztelan podlaski, który we wszystkim naśladował Wasilewskiego poprzednika swego.[2] Konflikt zaognił się pod zarządem następcy Wilczewskiego, Kajetana Zakrzewskiego. W 1758 r., rok po objęciu dzierżawy, zarzucał mieszczanom solidarne działanie przeciwko urzędowi starosty, a także zasadzenie się na drodze z kijami na ekonoma i wójta.[3]

Dwa lata później starostwo przypadło Stanisławowi Karwowskiemu, osobie żywo zaangażowanej w działalność publiczną. Na czele starostwa narewskiego stał trzydzieści lat. Ulubionymi miejscami jego wypoczynku były Putyski oraz dwór w Doratynce koło Narwi. W łatach 1748-1797 był plenipotentem dóbr Branickich — początkowo Jana Klemensa Branickiego, hetmana wielkiego koronnego, a później jego żony Izabeli. Występował również jako ich pełnomocnik w sądach grodzkich, ziemskich i trybunalskich. Dzięki protekcji Branickiego szybko awansował w hierarchii urzędniczej. W 1752 r. po śmierci swego ojca Pawła, Stanisław Karwowski otrzymał zwolniony przez niego urząd skarbnika bielskiego. Jeszcze w tym samym roku, został mianowany regentem, w 1757 r. — łowczym, a w pięć lat później podstolim bielskim W 1761 r., już jako starosta narewski wraz ze Stanisławem Poniatowskim wybrany został posłem na sejm nadzwyczajny warszawski. Zaprzyjaźnił się z Poniatowskim i gorąco popierał jego kandydaturę do korony. O tron ubiegał się również pryncypał Stanisława Karwowskiego — Jan Klemens Branicki. Mimo to Karwowski przeprowadził agitację wśród podlaskiej szlachty przeciwko swemu dawnemu protektorowi, a nawet nie dopuścił na

---

[1] AP Białystok, Kamera 1222.
[2] AP Białystok, Kamera 2820.
[3] AP Białystok, Kamera 1222.

pole elekcyjne pięciu chorągwi z ziemi bielskiej sprzyjających hetmanowi.

W zamian za poparcie nowy król Stanisław August Poniatowski mianował w 1765 r. Stanisława Karwowskiego starostą augustowskim i komisarzem ekonomii szawelskiej. Z polecenia Antoniego Tyzenhauza podskarbiego nadwornego litewskiego opracował Ustawy ekonomii szawelskiej, które wprowadzały nowy system gospodarowania w tych dobrach. Nadużycia, jakie popełniła administracja przy realizacji tych Ustaw, doprowadziły chłopów szawelskich do powstania, zakończonego ukaraniem przywódców buntu.

W latach 1766-1775 Karwowski pełnił funkcję komisarza Komisji Skarbu Koronnego. Nie przystał do konfederacji barskiej zawiązanej przeciwko królowi i Rosji, za co w 1770 r. nagrodzony został urzędem stolnika bielskiego. Jednak kiedy dwa lata później zabiegał o zmniejszenie kontyngentów rosyjskich z ziemi bielskiej posądzony został przez oficerów carskich o sprzyjanie konfederacji.

Starosta narewski wybrany został posłem na sejm rozbiorowy 1773-1775. Jako przedstawiciel sejmu uczestniczył w wielu komisjach dla rozstrzygania spornych spraw majątkowych. Za zasługi otrzymał wówczas prawem emfiteutycznym na lat pięćdziesiąt starostwa augustowskie i narewskie z wójtostwami oraz potwierdzenie nadania leśnictwa knyszyńskiego wraz ze starostwem putyskim. W 1780 r. objął stanowisko regenta kancelarii wielkiej koronnej i pozostał nim przez osiem lat.

Z Brygidą z Bobrowskich miał trzech synów: dwaj 7 nich Jan i Andrzej kolejno byli starostami narewskimi. Dokładna data śmierci Stanisława Karwowskiego nie jest znana. Prawdopodobnie zmarł przed 12 sierpnia 1789 r.[1]

Emfiteutyczne dzierżawienie starostwa polegało na wieloletnim jego użytkowaniu z prawem pobierania płynących z tego korzyści, lecz równocześnie z obowiązkiem poprawy stanu położenia gospodarki. Podjęte przez Stanisława Karwowskiego decyzje gospodarcze, zmierzające do podniesienia dochodowości starostwa, zastały nieprzychylnie przyjęte przez mieszczan narewskich, którzy wystawili Karwowskiemu nader niepochlebną opinię: prawa miasta z gruntu wywrócił, a mieszczan narewskich z przedmieszczany w ostatniej nieszczęść pogrążył przepaści[2].

Lista pretensji pod adresem starosty narewskiego była bardzo długa. Z pewnością wiele zarzutów wiązało się z działalnością

---

[1] W. Szczygielski, Stanisław Karwowski, w: Polski Słownik Biograficzny (dalej: PSB), Wrocław 1966-1967, s. 167-169. Autor biogramu podaje, że Stanisław Karwowski żył jeszcze w 1797 r. natomiast mieszczanie narewscy już w 1789 r. określają go jako osobę zmarłą. W 1792 r. na stanowisku starosty narewskiego notowany jest syn Stanisława — Jan, a w 1796 r. drugi syn — Andrzej — AP Białystok, Kamera 2813 i 1820.

[2] AP Białystok, Kamera 2820,2813.

poprzednich dzierżawców, bowiem mimo wyroków sądowych sprawy starostwa nie zostały ostatecznie uporządkowane.

Mieszczanie oskarżali starostę o zabranie dwóch włók gruntów miejskich w zaścianku, przyłączenie łąki miejskiej do arendy wójtowskiej, zabranie 10 włók lasu miejskiego i łąki miejskiej na 50 wozów siana położonej w uroczysku Perechod. Stanisław Karwowski podwyższył opłatę za place miejskie, pobierał także podatek chmielowy (co zgodne jednak było z przywilejem otrzymanym w 1771 r. od króla Stanisława Augusta Poniatowskiego), z gruntów włócznych na wylot nie wyrobionych kazał płacić czynsz szmalowy, z każdego zagona obsianego zbożem jarym na jedną staję po dwa miedziane grosze, a z zagona obsianego oziminą po trzy grosze. Mieszczanie zobowiązani zostali do dostarczenia po 4 korce owsa z każdej włóki, a z łąk położonych w obrębie pola ornego mieli płacić podatek po 20 groszy od każdego wozu siana. Przedmieszczan objętych prawem miejskim, a więc zwolnionych od pańszczyzny, zobowiązał do jej odrabiania raz w miesiącu i corocznego zwożenia siana ze swoich łąk.

Oskarżano starostę o zabranie miastu i przyłączenie do leśnictwa bielskiego kilku włók zarosłych wprawdzie lasem, lecz położonych w obrębie pola miejskiego. Obszar ten obejmował tereny od młyna Hajdakowszczyzna i rozciągał się aż do granicy przy rzece Olszance. Prócz tego za zgodą starosty skarbnik Ancuta zajął łąki na 50 wozów siana w miejskim uroczysku Podle Dęba, za które mieszczanie nadal musieli wnosić do skarbu opłaty.

Karwowski przyłączył kilka morgów łąk w końcach włók miejskich, które leżały w uroczysku Rudnica, a nosiły nazwę Kąt. Powystawiał dochodowe karczmy na przedmieściach: w Tyniewiczach pod karczmę zagarnął jedną włókę, na gruntach należących do miasta powstała także karczma Dorohatynka, a nawet założona została starościńska wieś. Osadę wioski zasadził — donosili mieszczanie — i nazwał wsią Odrynki i tam karczmę ufundował; z której arendę bierze.[1] W Narwi kosztem parcel mieszczan starosta poszerzył położony w rynku plac wójtowski i otworzył karczmę. Natomiast kiedy szlachcic Jan Ambroziewicz w 1783 r. wystawił w Narwi browar, Karwowski kazał go znieść, banie powydzierać, dekretami sądu surragatorskiego ucią46
żyć i wiele przykrości nadziaławszy miasto z propinacji ogołocił[2]

Starosta wymagał od mieszczan opłat za place miejskie, które ich zdaniem, pozostawały w użytkowaniu kościoła i cerkwi, a co zapewne nie zostało uregulowane prawnie. W XVII w. kościół prócz nadań z 1528 r. miał w mieście dodatkowo sześć i pół placu: plac w rynku zwany Popowszczyzna, trzy i pół placu po lewej stronie ulicy Bielskiej i dwa po prawej oraz cztery morgi na uroczysku Sosnówka. Natomiast

[1] AP Białystok, Kamera 2813.

[2] Tamże.

majątek cerkiewny powiększył się o dwa i pół placu oraz jedną morgę lecz ich położenia nie wskazano w opisie.

Przychylnie ustosunkował się starosta do prośby mieszczan o odnowienie targów i jarmarków, które mimo, że przywrócone przywilejem Augusta III w 1741 r., nie miały takiego znaczenia jak niegdyś. Budowę kramów, rozpoczętą przez Stanisława Karwowskiego, kontynuował jego syn i następca na starostwie, Jan. Lecz i w tej kwestii doszło do nieporozumień, gdyż — jak zauważyli mieszczanie — przy rynku lecz jakby na swej dziedzicznej własności, czego i my nie wiemy za jakim prawem, a pod pretekstem kupnego placu też kramiki buduje, szukając tylko swych zysków, nie nam zubożałym,[1]

Skargi swoje mieszczanie złożyli na ręce lustratorów miasta w 1789 r., a trzy lata później przedstawili przed sądem asesorskim w Warszawie. Zapewne dopiero po śmierci Stanisława Karwowskiego odważyli się wystąpić na drogę sądową. Ich reprezentantami byli: burmistrz Szymon Kurianowicz i wójt Antoni Nikonowicz. Wyrok sądu rozstrzygający spór na korzyść mieszczan, nie był respektowany przez pozwanych — wdowę Brygidę z Bobrowskich oraz synów Karwowskiego: Józefa, podstolego ziemi bielskiej i Andrzeja, wówczas kapitana wojsk polskich oraz Jana, szambelana królewskiego i starostę narewskiego, którym dzierżawa narewska przypadła prawem dziedziczenia. W początkach XIX w. sprawa stanęła przed sądem pruskim, który przyznał rację mieszczanom narewskim.[2]

Źródłem konfliktów pomiędzy starostami a mieszczanami były również kwestie związane z eksploatacją lasów narcwskich, a dotyczący tego spór w schyłkowym okresie istnienia Rzeczypospolitej próbował uregulować król Stanisław August Poniatowski. W 1789 r. wystosował do mieszkańców Narwi list napominalny, zakazujący wyrębu lasu miejskiego: abyście odtąd nie ważyli się lasów przedawać i za granicę drzewa wywozić, ale tylko na swoją gruntowną potrzebę i to za uwiadomieniem zwierzchności starościńskiej, która wam według potrzeby na opał i budowę udzielić powinien[3] W pruskim opisie dziesięć lat później zanotowano istnienie 53 włók, 18 mórg, 10 prętów litewskich lasu narewskiego.[4]

Prusacy zmierzali do zwiększenia dochodowości miast przez uporządkowanie ich gospodarki i sytuacji prawnej. Podobnie jak w innych miastach podlaskich pozostających pod ich zarządem, grunty Narwi zostały wymierzone, dzięki czemu w granice miasta powróciły tereny nieprawnie odebrane. Pomiary służyć miały również sporządzeniu wielkoskalowego planu, o czym wspominają źródła

[1] Tamże.
[2] Kamera 2812, 2813, 2820.
[3] J. Maroszek, Rzemiosło w miastach..., s. 100-101.
[4] J. Wąsicki, Pruskie opisy miast polskich z końca XVIII wieku. Departament Białostocki, Poznań, 1964, s. 66.

przechowywane w Kamerze.[1] Zamiar ów nie został jednak zrealizowany. Według statystyki pruskiej w 1799 r. Narew miała 12 ulic, 95 domów (w tym ratusz, kościół i cerkiew), 130 placów było wolnych od zabudowy. W mieście znajdowała się 1 cegielnia, 1 szynk, 4 browary, 4 gorzelnie i 28 studni. Liczba mieszkańców wynosiła 425 osób, wśród nich było 7 Żydów (zapewne jedna rodzina prowadząca karczmę). Odnotowano 1 urzędnika magistrackiego, 8 policyjnych, 4 duchownych, 16 rzemieślników; byli to: 1 balwierz, 1 piekarz, 2 piwowarów, 1 ogrodnik, 1 kowal z czeladnikim, 1 malarz, 1 krawiec, 4 szewców, 1 stolarz, 1 garncarz, 1 cieśla. W Narwi rozlokował się oddział 2 regimentu Bośniaków von Giinthera, liczący dziesięć osób: 4 mężczyzn, 3 kobiety, 1 syn i 2 córki.[2] W tym czasie do Narwi należały przedmieścia: Makówka, Waniewo, Skaryszewo, Tyniewicze Małe i Duże.

Układ przestrzenny miasta nie uległ zasadniczej zmianie, nastąpił rozwój zabudowy wzdłuż dwunastu ulic, istniejących od XVI w. Niewielkie prace budowlane podjęły władze pruskie, m.in. nakazując wystawienie karczmy przy Gościńcu Jałowieckim za rzeką dla wygody poczty i podróżnych w czasie zalewów wody do miasta samego przeprawić się niemogących.[3] W tym celu w 1799 r. magistrat Narwi w składzie: Szymon Kurianowicz — burmistrz, Antoni Nikonowicz — wójt, Teodor Smoktunowicz, Jan Bielecki — radni, Józef Płoskowicz, Mikołaj Martynowicz — ekonomowie, Łukasz Ambrożewicz, Jan Szachiewicz, Jan Bielecki, Paweł Sosnowski — ławnicy przysięgli, Józef Smoktunowicz, Kazimierz Ambroziewicz, Grzegorz Kurianowicz — stara rada burmistizów, przeprowadził licytację gruntu o powierzchni 40 prętów szerokości i 40 prętów długości, gdzie stanęła karczma. Umowę na dzierżawę zawarto z Antonim Żagowskim, strażnikiem Puszczy Narewskiej zamieszkałym w Paszkowszczyźnie.[4]

W trosce o podróżnych w początkach XIX w. przeprowadzono także remont mostu na Narwi i bazy promowej położonej nad rzeką na placu, gdzie niegdyś stał dwór królewski.[5]

Na przełomie XVIII i XIX w. nastąpiła zmiana na stanowisku starosty narewskiego, które jeszcze w 1796 r. było w posiadaniu Andrzeja Karwowskiego generała wojsk polskich, uczestnika insurekcji kościuszkowskiej. Być może udział w powstaniu był przyczyną utraty starostwa — wraz z dworem i wójtostwem w Doratynce przeszło ono w ręce Stanisława Żółkowskiego. W 1804 r. zanotowano informację o

---

[1] AP Białystok, Kamera 2812.
[2] J. Wąsicki, Pruskie opisy miast..., s. 66.
[3] AP Białystok, Kamera 2810.
[4] AP Białystok, Kamera 2827 b.
[5] AP Białystok, Kamera 1156.

chylącej się ku ruinie wielkiej, rozległej budowli na wójtostwie dorohatyńskim[1].

W dziewiętnasty wiek Narew weszła jako mało znaczące zubożałe miasteczko, którego mieszkańcy utrzymywali się głównie z uprawy roli. Wydaje się, że główną przyczyną tego stanu był upadek gospodarczy starostwa i brak inwestycji na jego terenie.

[1] Tamże

Dzieje kościoła parafialnego pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny i Św. Stanisława Biskupa Męczennika

Kościół rzymsko-katolicki pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny i Św. Stanisława Biskupa Męczennika został ufundowany przez króla Zygmunta Starego i jego żonę królową Bonę. Akt fundacyjny, pod którym podpis złożył biskup wileński Jan z Książąt Litewskich, nieślubny syn Zygmunta Starego i Katarzyny Ochstat Telniczanki, wystawiono w Wilnie 7 grudnia 1528 r.[1] Mimo to, kwestia pierwotnej przynależności diecezjalnej kościoła w Narwi w XVI w. pozostaje nie rozstrzygnięta. W tym czasie granica pomiędzy diecezją wileńską a łucką przebiegała przy rzece Narew, po jej północnej stronie,[2] zaś miasteczko lokowane w 1514 r. było uposażone w ziemię leżącą po obu stronach tej granicy. Podpis biskupa wileńskiego na dokumencie fundacyjnym może być świadectwem pozostawania parafii narewskiej pod zwierzchnością biskupa wileńskiego. W 1604 r. na pewno wchodziła w skład dekanatu bielskiego w diecezji łuckiej i w jej granicach leżała aż do trzeciego rozbioru Polski.[3] W 1797 r. władze pruskie utworzyły biskupstwo wigierskie z ziem diecezji żmudzkiej, wileńskiej i łuckiej. Na terenie nowo powstałej diecezji znalazła się parafia narewska.[4] Po przyłączeniu w 1807 r. obwodu białostockiego do Rosji od diecezji wigierskiej oderwane zostały parafie dekanatów: białostockiego, bielskiego, sokólskiego, drohickiego i knyszyńskiego. Parafię narewską włączono do archidiakonatu białostockiego, będącego częścią archidiecezji mohylowskiej. W 1847 r. zlikwidowano archidiakonat białostocki, a dekanaty: Białystok, Bielsk i Sokółkę przyłączono do diecezji wileńskiej. W 1925 r. dekanat bielski wszedł w skład diecezji pińskiej.[5]

Dokładny przebieg granic parafii katolickiej w Narwi w chwili jej powstania jest trudny do ustalenia. W 1528 r. w jej sąsiedztwie istniała parafia w Bielsku Podlaskim utworzona w 1430 r. W 1544 r. na południowym wschodzie powstała parafia w Kleszczelach, w 1567 r. na północy parafia Zabłudów, a w 1617 r. parafia w Strabli, granicząca z parafią narewską od zachodu. W końcu XVIII w. na terenie parafii Narew leżało 79 miejscowości. W 1777 r. na jej rozległym obszarze powstał filialny kościół w Narewce. W 1795 r. parafię podzielono na dwie części: Narew z 60 miejscowościami znalazła się w zaborze pruskim, zaś Narewka i jej okolice włączone zostały do Rosji. Po

[1] AD Drohiczyn APN, III/7, Inwentarze kościoła...
[2] T. Krahel, Zarys dziejów (Archidiecezji Wileńskiej, Studia Teologiczne, t. 5-6, 1987-1988, s. 14.
[3] Archiwum Diecezjalne w Siedlcach (dalej: AD Siedlce), Acta officii Janoviensis Pontificatu Martini Szyszkowski 1604-1607, D 18.
[4] J. Wąsicki, Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Prusy Nowowschodnie (Neuostpreussen) 1795-1806, Poznań 1963, s. 214-224.
[5] J. Poskrobko, Dzieje rzymsko-katolickiej parafii Narew od jej powstania do wybuchu II wojny światowej (1528-1939), s. 710, Praca magisterska obroniona w 1985 r. na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim, mps w zbiorach autora.

traktacie tylżyckim, kiedy pozostałe terytorium parafii znalazło się w granicach tego państwa, parafia w Narewce pozostała samodzielną placówką. W 1866 r., gdy w ramach carskich represji popowstaniowych, kościół w Narewce został zamknięty, odłączone niegdyś ziemie wschodnie powróciły pod administrację kościoła w Narwi.

W 1871 r. parafia narewska obejmowała 111 miejscowości, a jej terytorium wynosiło około 3000 km^2. Najdalszym punktem, wysuniętym na południowy wschód od kościoła w Narwi, była Białowieża oddalona o 30 km, na południe Dubicze — 30 km, na południowy zachód Klejniki o 13 km, na zachód Ryboły — 20 km i na południowy zachód Żywkowo — 9 km. W 1814 r. parafia liczyła 1277 wiernych, a w 1838 r. w przededniu kasaty unii kościelnej — 1735 r., w 1861 r. zaledwie 968, natomiast w 1872 r., sześć lat po połączeniu obu części, 2053 parafian. W 1908 r., trzy lata po wydaniu przez rząd carski ukazu tolerancyjnego, ponownie powstała parafia w Narewce, a tym samym zmniejszyła się liczba wiernych — w 1911 r. wynosiła 1404 osoby. W okresie międzywojennym założono kolejne samodzielne parafie w Hajnówce (1923 r.) i w Białowieży (1926 r.). W 1939 r. na terytorium parafii leżały 72 miejscowości: Ancuty, Bindziuga, Białki, Borysówka, Bmszkowszczyzna, Bujakowszczyzna, Cimochy, Cisy, Ciełuszki, Chrabostówka, Czyże, Dawidowicze, Doratynka, Goręby, Grodzisk, Hradoczna, Horodczyn, Iwanki, Janowo, Kaczały, Kamień, Klejniki, Kuraszewo, Kojły, Koloso, Kaniuki, Kotłówka, Koźliki, Knihły Lasek, Krzywiec, Kutowa, Lachy, Lady, Łuszczę, Łopuchówka, Maciejkowa Góra, Makówka, Maksymowszczyzna, Narew, Nowiny, Odrynki, Ogrodniki, Osówka, Paszkowszczyzna, Pawły, Pólko, Puchły, Przybutki, Raczki, Rędziszyn, Rohozy, Rybaki, Rzepiska, Saki, Skaryszewo, Soce, Stawek, Supruny, Szostakowo, Skaryszewo, Tyniewicze Małe, Tyniewicze Duże, Trywieża, Tokarowszczyzna, Trześcianka, Usnarszczyzna, Waniewo, Waśki, Wasilkowo, Wieżanka, Zabłocie, Zbucz. W 1938 r. obszar ten zamieszkiwało 950 parafian.[1]

Król Zygmunt Stary i królowa Bona uposażyli parafię narewską w dwie ziemie zwane Chanieruszczyzna i Łochwynowszczyzna wraz ze wszystkimi dobrami i korzyściami z nich płynącymi. Nadali też młyn na rzece Łoknicy, prawo połowu ryb na stawach i rzece Narew oraz dziesięcinę snopkową od wszelkiego zboża, którą mieszczanie narewscy mogli zamienić na równowartość pieniężną składaną co roku w dniu Św. Błażeja (3 lutego). Proboszcz narewski otrzymał prawo pobierania myta od wszystkich osób przejeżdżających przez most na Narwi w mieście. Osoby jadące czterema końmi obowiązane były płacić grosz, dwoma pół grosza, a opłata od pojedyńczego jeźdźca wynosiła dwa

[1] J. Poskrobko, Dzieje..., s. 32-38, 109; AD Drohiczyn, APN, III/S/24, Spis parafialny par. Narew 1872; III/S/1, Spis par. Narew 1814; J. Wiejkowska, Dzieje parafii prawosławnej w Narwi, s. 46. Praca magisterska obroniona w 1993 r. na Filii Uniwersytetu Warszawskiego w Białymstoku, mps w IH FUW.

obole. Zygmunt Stary nadał także kościołowi plac pod budowę domu, zabudowań gospodarczych i karczmy, z której dochód przeznaczono na utrzymanie szkółki parafialnej. Król zrezygnował z części podatków, płaconych przez mieszczan narewskich do skarbu królewskiego, kierując je na budowę i wykończenie kościoła i zabudowań plebańskich.[1]

W 1529 r. Narew uzyskała prawo magdeburskie, które w nowy sposób regulowało niektóre sprawy pomiędzy mieszczanami a kościołem. W miejsce dziesięciny snopkowej wprowadzono obowiązek dostarczania jednej miary żyta i jednej miary owsa lub grochu z włóki. Mieszczanie zostali zobowiązani do płacenia plebanowi dwóch oboli zamiast przekazywania daniny w mięsie. Przywilej lokacyjny określał nowe zasady pobierania mostowego przez proboszcza. Z opłat zwolnieni zostali mieszczanie narewscy pędzący bydło i konie na pastwiska oraz wszyscy, którzy udają się i powracają z wtorkowego targu w Narwi. Gwarantowano, także, iż podwody i wozy, i jeźdźcy — słudzy osób duchownych i świeckich, i całej szlachty naszej zawsze będą wolni od opłaty mostowej teraz i po wieczne czasy.[2]

W 1541 r. ks. Mikołaj Sokołowski, pleban narewski, zaskarżył przed królową Boną dzierżawcę dóbr narewskich o przywłaszczenie mostowego i zagarnięcie ziem nadanych kościołowi[3] Bona wydała w Wilnie list napominalny, w którym zakazała staroście bielskiemu nieprawnego pobierania mostowego oraz zobowiązała do okazywania pomocy proboszczowi i jego ludziom w wypadku, gdyby osoby przechodzące przez most nie chciały uiszczać należnej opłaty. Prawo decydowania o jej wysokości otrzymał proboszcz narewski. Królowa poleciła także Maciejowi Lewickiemu, podsędkowi bielskiemu, wytyczenie w terenie granic ziem kościelnych i oznaczenie ich trwałymi znakami.

Rozgraniczenia pomiędzy dobrami kościoła narewskiego, a włością bielską dokonał Maciej Lewicki w sierpniu 1545 r., po ponownej interwencji plebana u królowej Bony. Granice zostały oznaczone krzyżami na sosnach i metalowymi wiechami[4] 24 listopada 1545 r. w Buiżyczach Zygmunt August zatwierdził wytyczone granice Chanieruszczyzny i Łochwynowszczyzny oraz powiększył dobra kościelne o jedną włókę leżącą przy mieście, zezwolił na budowę cegielni i wyrób cegieł na potrzeby kościelne, uznał też fakt przekazania kościołowi przez dawnego członka rady miejskiej, Marcina, placu w Narwi pod budowę karczmy i domu. Całość uposażenie władca potwierdził 29 stycznia 1553 r. Spisany w Narwi

[1] AD Drohiczyn, APN 111/7, Inwentarze kościoła...
[2] ALRG, t. I, nr 194, s. 221-227.
[3] AD Drohiczyn, APN, III/7, Inwentarze kościoła...
[4] Tamże.

dokument oprócz króla podpisali: wojewoda wileński i kanclerz Mikołaj Radziwiłł oraz sekretarz i notariusz Stanisław Komorowski.

Proboszcz narewski na skolonizowanej ziemi Chanieruszczyzna osadził wieś Horodczyn, a na Łochwynowszczyźnie wieś Lachy. Za rzeką Anczarówką, przy granicy z Burzyczami, powstał folwark plebański Sicnkowicze. W 1560 r. majątek kościoła w mieście obejmował: plac sadybny o powierzchni 3 prętów położony w północno-zachodniej pierzei rynkowej; 80-prętowy plac po lewej stronie ul. Kościelnej (idąc od rynku), na którym stał kościół i szkoła, a przy nich był cmentarz; 3 morgowy ogród na tyłach ul. Szydłowskiej. W trzech polach miejskich leżała włóka o numerze 42 według kolejności rozdania od ściany Zabłockiej.[1] Pomiędzy 1560 r. a 1575 r. na jej 11-morgowej części, wchodzącej w skład trzeciego pola miejskiego Kuliassewo, założono plebańską wieś Łopuchówkę.[2]

W czasie pomiary włócznej starostwa bielskiego i Narwi uporządkowano skomplikowaną strukturę powodującą liczne spory prawne i graniczne. Wtedy to znikły starościńskie osady Burzycze i Klejniki, w ich miejsce założono dużą wieś Zygmuntowo, nazwaną tak na cześć króla Zygmunta Augusta. Likwidacji uległ też należący do proboszcza narewskiego folwark Sienkowicze — jego ziemia weszła w skład gruntów Zygmuntowa, tworząc nowy 13-włókowy folwark, w 1560 r. będący własnością plebana Jana Rędzina, kuchmistrza córek króla Zygmunta Starego.[3] Dołączono do niego ziemie Raczka.[4] W 1575 r. w skład folwarku wchodziły wsie: Łopuchówka, Lachy i Horodczyn.[5] W tym czasie w dobrach probostwa narewskiego znajdowało się 46 dymów, co dawało trzecie miejsce w ziemi bielskiej po probostwie suraskim (101 dymów) i bielskim (51 dymów). Inwentarz kościoła z 1700 r. wymienia następujące grunty pozostające pod administrację folwarku Raczki: wieś Raczki — 3 włóki i 6 poddanych, wieś Horodczyn — ogrody i 11 poddanych, wieś Lachy — 10 morgów, wieś Klejniki — 13 włók i 9 poddanych, wieś Łopuchówka — 3 morgi (poddani tej wsi nie odrabiali pańszczyzny, ale w określonym czasie zbierali się na tzw. tłokę). Do dóbr kościelnych zostało przypisanych także sześciu poddanych w Narwi, których starosta narewski przywłaszczył sobie i nie chciał w sposób dobrowolny zwrócić ich kościołowi, gdy w tym czasie w kościele pracował tylko jeden poddany — ogrodnik[6]

---

[1] AWAK, t 14, nr 5, Rejestr pomiary..., s. 62, 66, 69.

[2] A. Jabłonowski, Podlasie, cz. II, s. 124.

[3] W Klejnikach na plebana narewskiego włók 13 wolnych — AP Białystok, Kamera 1196a kopia rejestru pomiary włócznej Klejnik; AWAK, t 14, nr 5, Rejestr pomiary..., s. 69; Lustracje województwa podlaskiego..., s. 56.

[4] W czasie wytyczania granic w 1545 r, zanotowano, że obszar ten należał do tego człowieka królewskiego obrubnika Raczka — AGAD, Kapiciana, 15, s. 251-255.

[5] A. Jabłonowski, Podlasie, cz. II, s. 124.

[6] AD Siedlce, Liber visitationum ecclesiarum parochialium in dioecesi Luceoriensi et Brestensi in saeculo XVII et XVIII ex fragmentis collectorum, compositus et confectus in anno 1700, 1750, 1831.

W czasie wizytacji parafii w 1737 r. ks. Ludwik dc Riau cour wymieniał sześć placów należących do parafii. Położenie dwóch zostało opisane: plac Przybytkowski leżał między miedzami z jednej strony pana Gratkiewicza od karczmy starościńskiej, a z drugiej strony o miedzę Dycha; zaś plac o powierzchni pół morgi znajdował się za miastem ku wsi Ancuty.[1] Place te stały się własnością kościoła po 1560 r. W czasie wizytacji parafii w 1818 r. zaznaczono jednak, że ich przynależność do kościoła w Narwi budzi wątpliwości natury prawnej.

W 1790 r. Anna Szczucka zapisała kościołowi 3000 złp ulokowanych na dobrach majątku Leniewo, które miały przynosić 6 procent rocznego dochodu od tej sumy. W zamian za to proboszcz został zobowiązany do odprawienia co roku dwunastu Mszy Świętych czytanych i czterech śpiewanych.[2]

Taryfa dymów i podatku podymnego z dóbr ziemskich w woj. podlaskim ziemi bielskiej w 1790 r. notuje ilość dymów należących do parafii narewskiej: w mieście Narwi — probostwo
1 dym, folwark Raczki — 1 dym, wieś Horodczyn — 27 dymów, wieś Lachy — 28 dymów, wieś Klejniki — 26 dymów, wieś Łopuchówka — 8 dymów.[3] W 1818 r. dobra kościoła obejmowały ponad 40 włók. W ich skład wchodziła ziemia oma o powierzchni ok. 17 włók oraz dwa lasy: jeden bukowo-dębowy przy folwarku Raczki, drugi nazywany Lasem Plebańskim nad rzeką Narwią.[4]

W końcu XVIII w. dzierżawcą folwarku Raczki był major Józef Koc, usunięty z dzierżawy przez władze pruskie w 1792 r. za udział w insurekcji kościuszkowskiej. Folwark na mocy ustawy o sekularyzacji dóbr kościelnych przeszedł na skarb państwa wraz z wsiami: Horodczyn, Lachy, Łopuchówka i częścią Klejnik. W zamian za przejęte dobra rząd pruski wypłacił odszkodowanie w wysokości 260V2 talarów i zobowiązał się do utrzymania zabudowań plebańskich i remontów kościoła.[5]

Przy kościele narewskim pozostała ziemia zwana Plehańszczyzną położona przy mieście, na tyłach ulicy Rybackiej. Graniczyła z trzech stron z gruntami miejskimi i z rzeką Narwią oraz jej lewym dopływem Krzywczykiem. Grunty obejmowały obszar około 5 włók: 15 morgów ziemi ornej, 74 morgi błotnistych łąk, 5 morgów innych użytków oraz 60 morgów nieużytków. Do kościoła należały ogrody i place w mieście, dziesięciny oraz wspomniana suma 3000 złp, która w 1837 r. została przeniesiona na dobra siemiatyckie.

---

[1] AD Drohiczyn, APN, III/7, Inwentarze kościoła...

[2] J. Poskrobko, Dzieje..., s. 26.

[3] AP Białystok, Taryfa dymów i podatku podymnego z dóbr ziemskich w województwie podlaskim ziemi bielskiej leżących (1790 r.).

[4] AD Drohiczyn, APN, III/7, Inwentarze kościoła...; J. Poskrobko, Dzieje..., s. 28.

[5] AP Białystok, Kamera 1238. Od 1807 r. folwark Raczki był w posiadaniu skarbu rosyjskiego. W 1864 r. mieszkańcy Tyniewicz Wielkich i Małych prosili o umożliwienie wzięcia folwarku w dzierżawę. — Białoruskie Państwowe Archiwum Historyczne w Grodnie, (dalej: BPAH Grodno) 1/34/2609.

Uszczuplanie majątku kościoła narewskiego kontynuował rząd rosyjski. W 1827 r. zakazał pobierania dziesięcin płaconych dotychczas przez unitów Kościołowi katolickiemu. Zrezygnowano również z podjętego przez władze pruskie zobowiązania o przeprowadzaniu remontów kościoła i zabudowań plebańskich. W 1868 r. władze rosyjskie zabrały kościołowi ziemię o nazwie Plebańszczyzna, którą przyłączono do państwowych ziem w Klejnikach (grunty dawnego folwarku Raczki), a 34,73 dziesięciny ziemi z ogólnej liczby 71,94 przekazano prawosławnym cerkwiom w Łosince i Berezowie. Grunty te wróciły do kościoła po 1 wojnie światowej. W latach dwudziestych XX w. ziemie kościelne obejmowały 72 dziesięciny (ok. 80 ha), w tym 36 dziesięcin ziemi ornej i 36 dziesięcin łąk. W latach trzydziestych sprzedano niektóre place w Narwi oraz małe gmnty zwane zagonami. Uposażenie Kościoła zmniejszyło się do około 70 ha; w 1939 r. obejmowało cztery place w mieście, grunty orne i łąki w uroczysku Plebańszczyzna i w uroczysku Sosnówka.[1]

Odtworzenie wyglądu pierwszego kościoła rzymsko-katolickiego ufundowanego w Narwi w 1528 r. po lewej stronie ulicy Kościelnej, idąc z Rynku ku przeprawie mostowej, nie jest możliwe, bowiem źródła XVI i XVII-wieczne nie opisują świątyni. Ogólną informację zawiera dopiero inwentarz kościoła z 1700 r., w którym czytamy o drewnianym kościele bardzo zniszczonym, grożącym zawaleniem[2]. Do dnia dzisiejszego z dawnego wyposażenia zachowały się dwa obrazy malowane na desce, przedstawiające sceny Ukrzyżowania, datowane na II połowę XVI w., a także obraz Matki Boskiej Hodigitri z XVII w[3]. Prawdopodobnie z XVI w. pochodzi tablica nagrobna wykonana z piaskowca o wymiarach: 210 x 94 x 8 cm, przedstawiająca rycerza bądź myśliwego, wspartego na włóczni. Przy jego lewej nodze siedzi pies. Miejscowa legenda opowiada o dworzaninie króla Zygmunta Augusta, który śmiertelnie ranny w czasie polowania prosił, by jego ciało spoczęło przy wejściu do kościoła. Wchodzący do świątyni ludzie mieli po nim deptać, by mógł odkupić winy i grzechy jakich dopuścił się za życia. Inna wersja mówi o banicie, napadającym na podróżnych, który ranny w okolicach Narwi nawrócił się na łożu śmierci. Obecnie tablica z coraz gorzej czytelnym rysunkiem znajduje się przy zewnętrznej ścianie prezbiterium.

Wizytacja kościoła w Narwi z 1750 r. informuje, że zniszczony ze starości, grożący niebezpieczeństwem zawalenia się kościół w mieście Narwi, kosztem Jaśnie Oświeconego, Najczcigodniejszego Ludwika de Riaucour, Biskupa Ptolemaide — prepozytora narewskiego został

[1] J. Poskrobko, Dzieje..., s. 28, 30-32.
[2] AD Siedlce, Liber visitationum...
[3] J. Kotyńska, Narew. Wystrój kościoła parafialnego pw. Wniebowzięcia NMP i Św. Stanisława Biskupa. Studium historyczne, Białystok 1987, s. 34, mps w: Państwowa Służba Ochrony Zabytków Oddział Wojewódzki Białystok (dalej: PSOZ/OW Białystok).

nowy, od fundamentów, najwspanialej odbudowany[1] Ks. Józef Poskrobko ustalił czas wybudowania zachowanej do dzisiaj świątyni na lata pomiędzy 1738 a 1748.[2] Zdaniem A. Kalisz budowla mogła zostać wzniesiona w oparciu o niezrealizowany projekt kościoła w Surażu autorstwa Jakuba Fontany — architekta pracującego dla Jana Klemensa Branickiego.[3]

Inwentarz świątyni z 1804 r. opisuje kościół drewniany, orientowany (w rzeczywistości ołtarz zwrócony jest na północny wschód), dwuwieżowy, dwukondygnacyjny[4]. Kościół założony na planie krzyża łacińskiego posiadał trzy nawy, kruchtę i prezbiterium, przy którym znajdowała się zakrystia i skarbiec, dwie loże mieszczące się na piętrze oraz chór muzyczny z ośmiogłosowymi organami. Część nawową oświetlało sześć okien pierwszej kondygnacji i dziesięć drugiej, prezbiterium zaś dwa duże. W zakrystii, w skarbcu i lożach znajdowały się po dwa niewielkie okienka. Zewnętrzne ściany pierwszej kondygnacji oszalowane były deskami. Długość kościoła wynosiła 39,5 łokcia, szerokość 24 łokcie. Opis wnętrza wymieniał ołtarz wielki i cztery boczne — usytuowane w nawach.

Ołtarz główny — dwukondygnacyjny, murowany z cegły, pomalowano na kolor biały i ozdobiono sztukateriami Centralne miejsce zajmowała figura Chrystusa o wysokości 2 łokci, którą opisuje inwentarz z 1818 r.: statua Pana Jezusa Nazareńskiego w Ogrójcu wyrażająca, blaszana, malowana w kolorze czerwonym, wybornej roboty[5] Po obu stronach krucyfiksu znajdowały się kolumny, a pomiędzy nimi drewniane rzeźby ŚŚ. Piotra i Pawła. Poniżej ustawione było rzeźbione tabernakulum, pomalowane na biało ze złoconymi

---

[1] AD Siedlce. Liber visitationum... Ludwik Ignacy Riaucour (Ryjokur, Riokur) h. własnego, kanonik gnieźnieński i łucki, oficjał brzeski litewski, bp tytularny Ptolemaidy (Akki). Był synem osiadłego w Polsce kupca francuskiego, prawdopodobnie Jakuba i Franciszki, bratem bankiera warszawskiego Piotra. Zapewne w 1708 r. Riaucour rozpoczął nowicjat u jezuitów w Lublinie, jednak w zgromadzeniu nic pozostał. Studiował na Uniwersytecie Krakowskim, a potem w Rzymie. Sprawował tam funkcję protonotariusza przy kurii papieskiej. Rodzina Riaucourów powiązana była interesami finansowymi m.in. z Radziwiłłami; ich zlecenia w Rzymie załatwiał Ludwik Riaucour. W 1729 r. dzięki protekcji Radziwiłłów otrzymał probostwo w Białej Radziwiłłowskiej (Podlaskiej) i prowizję apostolską na archidiakonię poznańską. Ostatecznie kuria rzymska zatwierdziła jednak wybór i instalację elekta kapituły. Kandydaturze Riaucoura przeciwna była szlachta województw wielkopolskich, kujawskiego i sieradzkiego. Dnia 28 VIII 1732 r. Ludwik Riaucour uzyskał stopień doktora obojga praw w Uniwersytecie Krakowskim, a w roku następnym instalowany został na kanonię doktorską gnieźnieńską, uposażoną w Mościskach. Ludwik, podobnie jak brat Piotr, współpracował z ambasadorem Francji A.F. Montim. We wrześniu wraz z siostrzeńcem Montiego wyjechał w tajnej misji do Frankfurtu nad Odrą na spotkanie Leszczyńskiego i wraz z nim przybył do Warszawy. Służył też swymi radami w interesach bpowi chełmińskiemu, kanclerzowi wielkiemu koronnemu Andrzejowi Stanisławowi Załuskiemu. Blisko współpracował z Hieronimem Florianem Radziwiłłem, chorążym litewskim, przyczyniając się do zbliżenia Radziwiłła z Czartoryskimi. Riaucour pozostawał w bliskich stosunkach z bpem łuckim Franciszkiem Kobielskim. Dzięki jego protekcji został oficjałem brzeskim litewskim, co nastąpiło między 1746 r. a 1749 r. Dnia 1 kwietnia 1749 r. bp płocki Antoni Sebastian Dembowski konsekrował Riaucoura na biskupa Ptolomeidy. Przed 1767 r. otrzymał kanonię katedralną łucką, a w 1772 r. zrezygnował z kanoni gnieźnieńskiej. W 1764 r. na sejmie koronacyjnym Stanisława Augusta Poniatowskiego ks. Riaucour i jego brat Piotr uzyskali indygenat. W 1759 r. ks. Ludwik własnym kosztem odbudował kościół w Waliszcwie w powiecie gnieźnieńskim. W panegiryku z 1767 r. tytułowany jest pryozytorem słuckim, narewskim i Uchańskim. Probostwo narewskie objął prawdopodobnie po 1737 r. Zmarł w połowie listopada 1777 r. — M. Karpiński, Riaucour Ludwik, w: PSB, t. 32, Wrocław 1988, s. 267-268.

[2] J. Poskrobko, Dzieje..., s. 28.

[3] A. Kalisz. Studium historyczno-architektoniczne kościoła parafialnego pw. Św. Stanisława Bpa i NMP, z dzwonnicą, Białystok 1979, mps PSOZ/OW Białystok.

[4] AD Drohiczyn, APN, III/7/1 Inwentarz kościoła parafialnego w Narwi 1790, 1804.

[5] AD Drohiczyn, APN, 111/7, Inwentarze kościoła....

detalami. Nad tabernakulum znajdowała się nisza na wystawienie monstrancji, zwieńczona drewnianym krzyżem i dwiema figurkami.

W nawie południowej ustawione zostały dwa drewniane ołtarze. W zamknięciu nawy — ołtarz pw. Matki Boskiej Niepokalanej, kolorami nawiązujący do ołtarza głównego. W środkowym polu umieszczono obraz Matki Boskiej Szkaplerznej w srebnej sukience, zasuwany obrazem Matki Boskiej Niepokalanej. Przy ścianie południowej znajdował się dwukondygnacyjny ołtarz pw. Św. Jana Nepomucena z obrazem tego świętego w pierwszej kondygnacji oraz z obrazem przedstawiającym scenę Ukrzyżowania w drugiej. Autor zapisu podkreśla walory artystyczne obu dzieł notując, że były pięknego pędzla. Dwa następne ołtarze zostały rozmieszczone w nawie północnej. W zamknięciu nawy mieścił się ołtarz pw. Św. Barbary; namalowany na desce obraz, przedstawiający Matkę Boską Częstochowską, zasuwany był obrazem Św. Barbary namalowanym na płótnie. Przy ścianie północnej znajdował się dwukondygnacyjny ołtarz Sw. Antoniego z obrazem tego świętego w pierwszej kondygnacji i obrazem Sw. Stanisława w drugiej.

Przy północnej ścianie prezbiterium umieszczono ambonę pomalowaną różnymi kolorami, ze złoconymi i srebrzonymi detalami. Po przeciwnej stronie — chrzcielnicę również częściowo złoconą i srebrzoną. Z prezbiterium wiodło dwoje drzwi do skarbca i zakrystii.

W zakrystii mieściły się dwie mensy (komody), w których przechowywano bieliznę ołtarzową i sprzęt liturgiczny. Wisiały też dwa obrazy przedstawiające Św. Stanisława Biskupa Męczennika i Ukrzyżowanie Chrystusa. Z zakrystii prowadziły schody na ambonę i loże. W skarbcu przechowywano naczynia i szaty liturgiczne oraz księgi. W różnych miejscach kościoła stały drewniane barokowe rzeźby, wśród nich: Sw. Stanisława, Św. Jana Nepomucena, Sw. Augustyna, Św. Ambrożego, Św. Krzysztofa, Św. Anny, Św. Heleny, Św. Franciszka.

W 1817 r. zanotowano informację o pomalowaniu ścian przez malarzy, nader wybornych, różnymi kolorami, w guście różnych tajemnic religijnych.[1] Nasuwa to przypuszczenie, że wnętrze świątyni zdobione było malowanymi na ścianach symbolicznymi scenami.

W początkach XIX w. kościół wymagał remontu. W 1804 r. ułożono nową podłogę, a w 1817 r. ks. Paweł Popławski[2] odnowił świątynię — naprawiono sufit, pomalowano wnętrze, zmieniono też pokrycie dachu.

---

[1] J. Kotyńska, Narew. Wystrój kościoła..., s. 7.

[2] Ks. Paweł Baltazar Popławski urodził się 25 stycznia 1773 r. we wsi Skrzypki (pow. bielski) w rodzinie szlacheckiej. Jego rodzicami byli Baltazar i Marianna Popławscy. Zanim w 1794 r. wstąpił w Janowic do stanu duchownego przez sześć lat pobierał nauki w szkołach białostockich. W 1797 r. wyświęcony został w Węgrowie na kapłana przez bpa Franciszka Zambrzyckiego. Rok pełnił funkcję profesora w Seminarium Diecezjalnym w Janowic, a następnie przez pół roku był wikariuszem w Rossoszu. W 1800 r. na pięć lat objął stanowisko prefekta w Janowie. W latach 1805-1809 pracował jako wikariusz w Łubinie, zaś przez pięć kolejnych lat był altarzystą przy kościele w Brańsku. Dnia 8 lutego 1814 r. w wyniku wygranego konkursu, objął probostwo narewskie. W tym czasie był też dziekanem, deputatem bielskim. Przez kilka tygodni 1833 r. przebywał w więzieniu grodzieńskim za sprzyjanie unitom. Do 1836 r. ks. Popławski na stałe rezydował w Narwi. Z chwilą objęcia parafii korycińskicj w dekanacie sokólskim przeniósł się do Korycina, a opiekę duszpasterską nad parafią narewską powierzył wikariuszowi ks. Marcinowi Wyszkowskiemu. Proboszczem narewskim był do 1849 r. — J. Poskrobko, Dzieje..., s. 86-88, 46.

Remont kapitalny przeprowadzono w połowie XIX w. Fundusze, uzyskane ze składek wiernych, pozwoliły na wymianę podwalin, wzmocnienie ścian i filarów lisicami z żelaznymi klamrami, ułożenie nowej podłogi, oszalowanie ścian wież, pokrycie dachu blachą, a także na naprawę rynien. W 1882 r. z inicjatywy ks. Donata Majewskiego ponownie wymieniono podłogę.[1]

Ok. 1905 r. nastąpiła zmiana w ołtarzu głównym. Na miejsce figury Chrystusa ustawiono rzeźbę patrona kościoła — Św. Stanisława Biskupa Męczennika.

Zniszczenia, jakich doznała świątynia w czasie wojny polsko-radzieckiej w 1920 r., usunął ks. Stanisław Szczemirski przybyły dwa lata później z Wileńszczyzny. W okresie międzywojennym często dokonywano drobnych remontów i napraw. W ocenie ks. Stanisława Łukaszewicza w 1939 r. stan kościoła był zadowalający.[2]

Kościół narewski pw. Wniebowzięcia NMP i Św. Stanisława Biskupa Męczennika, wybudowany w I połowie XVIII w. jest cennym zabytkiem architektury drewnianej na Białostocczyźnie.

Świątynia jest trójnawowa o układzie bazylikowym; prezbiterium zwrócone na północny-wschód zamknięto prostą ścianą, od południowego-zachodu przylega prostokątna kruchta[3]. Korpus nawowy prostokątny, z nawą główną i prezbiterium równej szerokości. Nawy boczne oddzielone są od nawy głównej trzema parami filarów. Na przedłużeniu naw bocznych usytuowane są zakrystia i skarbiec, oświetlone małymi, kwadratowymi oknami, umieszczonymi w ścianach północnej i południowej. Nad zakrystią i skarbcem mieszczą się empory otwarte oknami do prezbiterium. W narożnikach północno-zachodnim i południowo-zachodnim znajdują się dwie wieże, mieszczące w przyziemiu kruchty. W wieży południowej schody wiodą na galerię, strych i chór muzyczny. Nawy boczne nakryte są stropem, a prezbiterium i nawa główna — stropem z fasetami. Nad profilowaną belką tęczową znajduje się łuk tęczowy. Drewniana podłoga została w prezbiterium podwyższona. Nawę główną obiega wydatny, profilowany gzyms, na którym umieszczona jest balustrada drewniana, tworząc galerię z wejściem od strony południowo-zachodniej. Ściany wewnątrz kościoła ozdabia malowany ornament roślinny.

Architektoniczny ołtarz wielki zbudowano w stylu klasycystycznym; ma on jedną oś oraz jedną kondygnację ze zwieńczeniem. Mensę ozdobiono płycinami. W polu głównym ołtarza usytuowana jest rzeźba Św. Stanisława Biskupa Męczennika, pochodząca z początku

---

[1] Ks. Donat Majewski urodził się w 1802 r. Początkowo studiował w Połocku, a w 1821 r. wstąpił do Seminarium Duchownego w Krasławiu. Wyświęcony został w 1824 r. w Łucku przez biskupa Waleriana Kamionkę. W latach 1833-1837 pracował w Mogilnie, a od 1837 r. do 1866 r. był proboszczem w Niemirowie. 1 listopada 1866 r. został administratorem parafii narewskicj, którą to funkcję sprawował aż do śmierci 19 września 1886 r. — J. Poskrobko, Dzieje... s. 89-90.

[2] J. Kotyńska, Narew. Wystrój kościoła..., s. 8; J. Poskrobko, Dzieje..., s. 49.

[3] J. Kotyńska, Narew. Wystrój kościoła..., s. 10-29.

XX w. Na konsolach ołtarza ustawiono rzeźby ŚŚ. Łukasza i Marka, a na bramkach ołtarzowych ŚŚ. Jana i Mateusza wykonane przez ludowego artystę w drugiej połowie XIX w.

Nawę północną zamyka ołtarz pw. Matki Boskiej Częstochowskiej, obrazy przedstawiają Matkę Boską Częstochowską (początek XX w., olej, płótno); oraz Św. Barbarę (na zasuwie, początek XIX w., olej, płótno). Nawę południową zamyka ołtarz pw. Matki Boskiej Szkaplerznej, w którym znajdują się obrazy: Matki Boskiej Niepokalanego Poczęcia (na zasuwie, poł. XVIII w., olej, płótno); i Hodigitrii (I poł. XVII w., olej, płótno na desce).

Opisane ołtarze reprezentują styl klasycystyczny z początku XIX w.

W nawie północnej, przy ścianie bocznej usytuowano ołtarz pw. Św. Antoniego Padewskiego z wizerunkiem tego świętego z początku XIX w. (olej, płótno), a w zwieńczeniu ołtarza obraz Salvator Mundi z II połowy XVIII w. (olej, płótno). W nawie południowej, przy ścianie bocznej ustawiono ołtarz pw. Św. Jana Kantego z rzeźbionym krucyfiksem z XVII w. w polu głównym zaś w zwieńczeniu ołtarza obraz Św. Jana Kantego z II połowy XVIII w. (olej, płótno). Ołtarze boczne — architektoniczne, dwukondygnacyjne ze zwieńczeniem, jednoosiowe, zbudowano w stylu barokowym, zaś zdobiąca je ornamentyka nosi cechy rokoka.

Drewniana ambona pochodzi z I połowy XVIII w. Jej korpus na rzucie zbliżonym do kwadratu jest od spodu ozdobiony rzeźbionymi wstęgami w narożach zwiniętymi w ślimacznice. Dolną część korpusu pokrywają liście akantu. Baldachim tworzy cztcrodziclna kopułka, w narożach ozdobiona uskrzydlonymi główkami aniołków. W zwieńczeniu baldachimu ustawiono rzeźbione słońce otoczone kłębami chmur i promieniami.

Późnobarokową drewnianą chrzcielnicę zbudowaną na rzucie oktagonu nieznany artysta ozdobił złoconymi liśćmi akantu. Przy chrzcielnicy znajduje się ludowa rzeźba w drewnie z II poł. XIX w. przedstawiająca Chrzest Chrystusa.

Na belce tęczowej umieszczono grapę Ukrzyżowania z barokowymi rzeźbami Matki Boskiej i Sw. Jana flankującymi krzyż. Przy sześciu filarach oddzielających nawy boczne od nawy głównej stanęły rzeźby świętych ustawione na konsolach, zdobionych płaskorzeźbionymi liśćmi akantu. Przy filarach wschodnich stoją barokowe figury ŚŚ. Biskupów Ambrożego i Augustyna; przy filarach środkowych — barokowe rzeźby ŚŚ. Anny i Heleny; przy filarach zachodnich — figury apostołów Piotra i Pawła.

Przy ścianie północnej kościoła, w pobliżu ołtarza bocznego pw. Św. Antoniego ustawiono wykonaną z blachy figurę Ecce Homo, która pierwotnie znajdowała się w centralnym polu ołtarza głównego.

Wnętrze świątyni zdobią ponadto obrazy: Wskrzeszenie Piotrowina (olej, deska, XVII w.), Matka Boska Częstochowska (olej, płótno, połowa XIX w.), Trójca Święta (olej, deska, II połowa XVIII w.) i ludowe rzeźby: Św. Krzysztof (koniec XVIII w.), Chrystus Zmartwychwstały (II połowa XVIII w.), Ecce Homo (II połowa XVIII w.), Anioł (koniec XVIII w.), krucyfiks, (II połowa XVIII w.), Św. Jan Chrzciciel (początek XIX w., ludowa) oraz rokokowy krucyfiks z II połowy XVIII w.

W inwentarzu z 1700 r. po raz pierwszy wzmiankowana jest dzwonnica przy kościele całkiem zniszczona;[1] data jej budowy nie jest znana. Obecna dzwonnica została wybudowana przez ks. Adama Kłokockiego (proboszcza narewskiego w latach 1777-1792) przy północno-zachodnim narożniku przykościelnego cmentarza.[2] Założona na planie kwadratu jest oparta na konstrukcji szkieletowej; dzieli się na dwie kondygnacje, wyższa zbudowana została na rzucie mniejszym od rzutu przyziemia. Budynek pokryto dachem namiotowym. W 1853 r. całą budowlę oszalowano sosnowymi deskami.[3] W inwentarzu z 1818 r. wymienia się trzy dzwony różnej wielkości. Najstarszy, odlany w 1695 r., został być może przeniesiony z poprzedniej dzwonnicy, z 1744 r. pochodzi dzwon najmniejszy, a z 1754 r. dzwon wielki. W miejsce zdjętych w początkach XX w. dwóch większych w okresie międzywojennym zawieszono nowe dzwony: w 1922 r. ufundowany indywidualnie przez Józefa Kotowicza z Ancut, a w 1926 r. drugi, ofiarowany przez parafian. Dzwonnicę odnawiono w czasie remontów kościoła. W 1939 r. znajdowała się w stanie dobrym.[4]

Na terenie narewskiej parafii rzymsko-katolickiej powstały kaplice dworskie w majątkach: Wieżanka, Leniewo i Hoźna.

Kaplica w Wieżance wymieniana jest w źródłach 1700 r. Wzniesiono ją przy gościńcu biegnącym do Wieżanki. Nie posiadała na stałe Najświętszego Sakramentu, zaś Msze Święte odprawiane były w ważniejsze święta. Kaplica ta jeszcze w 1818 r. notowana była jako kaplica publiczna. Późniejsze inwentarze kościelne jej nie wymieniają, co sugeruje, że zastała zlikwidowana.

Pomiędzy 1700 r. a 1752 r. właściciele majątku Leniewo wystawili murowaną kaplicę, gdzie umieszczono drewnianą figurę Pana Jezusa Ukrzyżowanego i ołtarz. Kaplica została zamknięta w 1866 r. w czasie represji po powstaniu styczniowym, a jej wyposażenie przekazano kościołowi w Narwi.[5]

Kaplica w Hoźnej, wybudowana prawdopodobnie na przełomie XVIII i XIX w. na grobie rodziny Kuszttów, właścicieli dóbr

---

[1] J. Poskrobko, Dzieje..., s. 62.

[2] Ks. Adam Kłokocki, proboszcz narewski, kanonik smoleński, dziekan bielski, proboszcz różański, po 1792 r. biskup tytularny synodeński i sufragan brzeski — J. Poskrobko, Dzieje..., s. 84-85.

[3] AD Drohiczyn, APN, III/1/4, Inwentarz kościoła w Narwi z 1857 r.

[4] AD Drohiczyn, APN, II1/7, Inwentarze kościoła...; J. Poskrobko, Dzieje..., s. 65.

[5] Tamże, s. 66-67; P.Kubicki, Bojownicy kapłani za sprawę Kościoła i Ojczyzny w I. 1861 — 1915, cz. II, Dawna Litwa i Białoruś, t. IV. Sandomierz 1938, s. 97.

hoźnieńskich, była miejscem odprawiania nabożeństw przez duchownych kościoła rzymsko-katolickiego i unickiego. Wewnątrz znajdował się ołtarz z figurą Chrystusa i obraz Św. Heleny. W 1839 r. kaplica została zamknięta dla wiernych obu wyznań i przekazana pod administrację cerkwi prawosławnej w Puchłach. W 1853 r. proboszcz tej cerkwi postanowił kaplicę rozebrać i przenieść do Stawku koło Trześcianki, lecz spotkało się to ze sprzeciwem ze strony rodziny Kuszttów, a także proboszcza kościoła parafialnego w Narwi, ks. Felicjana Szakiena.[1] W 1858 r. sąd w Bielsku Podlaskim rozstrzygnął spór na korzyść kościoła parafialnego w Narwi, w oparciu o przedłożone przez proboszcza dokumenty, inwentarze i księgi metrykalne parafii rzymskokatolickiej w Narwi. Decyzja sądu w Bielsku nie zakończyła konfliktu. 15 września 1866 r. Grodzieńska Izba Sądowa Cywilna powiadomiła gubernatora grodzieńskiego o przyznaniu kaplicy w Hoźnej wiernym wyznania prawosławnego.[2] Z całą pewnością wpływ na to miała ogólna polityka popowstaniowa rządu carskiego wobec katolików.

[1] Ks. Felicjan Szakien urodził się w 1825 r. W 1837 r. wstąpił do wileńskiego seminarium, a w 1840 r. z rąk biskupa Kłęgowicza przyjął święcenia. Od 1841 r. do 1846 r. był wikariuszem w Sokolanach, przez rok kapelanem szkół inżynieryjnych, a w latach 1847-1849 wikariuszem w Dziadkowicach. Od 1849 r. administratorem parafii narewskiej; 1 stycznia został mianowany jej proboszczem. W 1864 r. władze kościelne przeniosły go do Wołkowyska — J. Poskrobko, Dzieje..., s. 88-89.

[2] P. Kubicki, Bojownicy kapłani..., s. 95-96; J.Poskrobko, Dzieje..., s. 66-67.

Dzieje cerkwi parafialnej pw. Podwyższenia Krzyża Świętego

Pierwsza wzmianka źródłowa o istnieniu cerkwi „ruskiej” w Narwi pojawiła się w rejestrze pomiary włócznej spisanym w 1560 r. przez wspomnianego już Stanisława Dziewiałtowskiego.

Świątynia, której wezwania miernik królewski nie zanotował, znajdowała się po lewej stronie ulicy Bielskiej idąc z Rynku, a więc w miejscu, w którym stoi obecnie.[1]

W Archiwum Parafii Prawosławnej w Narwi przechowywana jest Kronika cerkwi narewskiej, gdzie w 1900 r. ks. Konstanty Kłoczkowski zapisał podanie mówiące o okolicznościach założenia cerkwi narewskiej:

Kniaź Wiśniowiecłd w drodze z Warszawy do Wilna przeprawiał się promem przez rzekę Narew. W szałasie przewoźnika zauważył płomyczek Światło paliło się za dnia, więc zaciekawiony zapytał przewoźnika, co to znaczy? Dowiedział się, że to pali się »łampadka« przed ikoną św. Antoniego Pieczerskiego. Wiśniowiecki zaproponował przewoźnikowi wybudowanie kaplicy i umieszczenie tam ikony. Na ten cel ofiarował trzydzieści czerwońców, przy czym zastrzegł, że pozostałe wydatki związane z budową pokryje osobiście. Upłynęły lata. Wiśniowiecki powracał z Wilna do Warszawy. W miejscu dawnego spotkania napotkał zrąb nie małej kaplicy lecz świątyni Pomny swej obietnicy wziął na siebie wszystkie koszty związane z zakończeniem tego przedsięwzięcia[2]

Autor Kroniki zaznaczył, że podanie spisał w oparciu o znane sobie notatki Stanisława Dziewiałtowskiego. Rzekomo zawierały one również informację o tym, że cerkiew wybudowana zastała za pozwoleniem patriarchy konstantynopolitańskiego na cześć Podwyższenia Krzyża Świętego.

Zachowane źródła historyczne nie pozwalają na jednoznaczne określenie osoby fundatora świątyni. Jednak faktem jest, że w 1518 r. kniaź Iwan Wiśniowiecki, syn Michała otrzymał od swojej żony Anastazji Olizarowiczówny m.in. nieodległe od Narwi dobra Narewka.[3] W owym czasie ród książąt Wiśniowieckich wyznawał prawosławie.[4]

Parafia Narew leżała na terenie prawosławnej diecezji włodzimiersko-brzeskiej, wchodzącej w skład metropolii kijowsko-halickiej. Lokalnymi organami władzy cerkiewnej na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego były protopopie. Ludomir Bieńkowski, na podstawie źródeł z XVI w. i z początków XVII w. stwierdza istnienie

---

[1] AWAK, t. 14, nr 5, Rejestr pomiary..., s. 64.

[2] Archiwum Parafii Prawosławnej w Narwi (dalej: APPN), Letopis* Narewskoj Kresto-Wozdwiżenskoj Cerkwi, s. 1-2. Podanie zostało zapisane przez ks. Kłoczkowskiego w j. rosyjskim. Z pewnością nie jest to język oryginału, do którego dotarł autor Kroniki Dziękuję mgr O. Łatyszonkowi za przetłumaczenie tekstów z j. rosyjskiego i ruskiego.

[3] J. Maroszek, Czy istniał „Monaster Przemienienia Pańskiego w Puszczy Narewskiej?”, Białostocczyzna, nr 2, 1991, s. 33-36.

[4] K. Niesiecki, Herbarz Polski, t. IX, Lipsk 1842, s. 345-363.

w diecezji następujących protopopii: brzeskiej, drohiczyńskiej, kobryńskiej, włodzimierskiej i bielskiej.[1] Do tej ostatniej należała zapewne parafia narewska.

W październiku 1596 r. w Brześciu ogłoszona została unia Kościoła Wschodniego z Kościołem rzymskim. Jednym ze skutków był podział na zwolenników unii i jej przeciwników, na unitów i dyzunitów, a w konsekwencji rozłam na dwa Kościoły: unicki i prawosławny. Dopiero w 1635 r. dokonał się i ustalił formalnie podział na dwie równoprawne metropolie kijowskie: unicką i prawosławną. W skład unickiej metropolii weszły diecezje: metropolitalna, połocka, przemyska, chełmska, pińska, smoleńska i włodzimierska z dekanatem bielskim i leżącą na jego terenie parafią narewską. Zmiany przynależności diecezjalnej parafii narewskiej nastąpiły po 1795 r., kiedy województwo podlaskie przyłączone zastało do Prus Nowowschodnich. Dla tego obszaru władze prowincji powołały nową diecezję greckokatolicką z siedzibą w Supraślu, niezależną od episkopatu unickiego, który w wyniku rozbiorów znalazł się na terenach włączonych do Rosji.[2] Kolejne zmiany organizacyjne Kościoła unickiego wiązały się z przyłączeniem obwodu białostockiego do Rosji w 1807 r. Dwa lata później car Aleksander I z części litewskiej diecezji brzeskiej ustanowił diecezję metropolitalną ze stolicą w Wilnie, a do pozostałej części diecezji brzeskiej, dołączył tereny skasowanego biskupstwa supraskiego. W 1828 r. car Mikołaj I zredukował liczbę diecezji unickich do dwóch: białoruskiej oraz litewskiej, która objęła obszar diecezji wileńskiej i brzeskiej z parafią w Narwi.[3] Po kasacie unii w 1839 r. dekanat bielski znalazł się w granicach prawasławnej diecezji wileńskiej, a w 1900 r. wszedł w skład nowo utworzonej diecezji grodzieńskiej.[4] W jej granicach pozostał do czasu zmian spowodowanych II wojną światową.[5]

Źródła nie pozwalają określić granic parafii prawosławnej w Narwi w chwili jej erygowania. Dopiero inwentarz z 1727 r. wymienia następujące miejscowości, leżące na terenie unickiej parafii narewskiej: miasto Narew, przedmieścia: Tyniewicze, Makówkę, Odrynki oraz wsie: Dorohatynkę, Kaczały, Łopuchówkę, Kotłówkę, Krzywię (Krzywiec), Rohozy, Rey…ty(?), Iwanki, Horodniki (Horodczyn?), Kaszewicze (Hukowicze?)[6].

Inwentarz sporządzony w 1811 r. w czasie wizytacji parafii przez biskupa brzeskiego Józefata Bułhaka, podaje liczbę 1158 wiernych, zamieszkałych w 17 osadach: miasto Narew — domów 74, Łopuchów-

---

[1] L. Bieńkowski, Organizacja Kościoła Wschodniego w Polsce /w:/ Kościół w Polsce, Kraków 1970, t. 2, s. 809.
[2] J. Wąsicki, Ziemie polskie…, s. 224-231.
[3] Encyklopedia Katolicka, Warszawa 1905, t. 5-6, s. 187.
[4] J. Wiejkowska, Dzieje…, s. 7.
[5] G. Sosna, Narew, Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego (dalej: WPAKP), 1986, nr 3-4, s. 96.
[6] Tamże, s. 105.

ka — 6, Chrabostówka — 14, Makówka — 21, Kapitańszczyzna — 4, Gorędowszczyzna — 2, Waniewo — 11, Skaryszewo — 15, Kaczały — 7, Tyniewicze — 118, Zabłocie — 10, Waśki — 24, Rybaki — 8, Hajdakowszczyzna — 3, Odrynki — 8, Rohozy — 3, Dorohatynka — 15.[1]

W 1818 r. parafię wizytował biskup brzeski, dziekan bielski i wizytator generalny cerkwi „rzymsko-unickich" ks. Bazyli Markiewicz. Inwentarz powizytacyjny zawiera takie określenie obszaru parafii: Taż cerkiew od innych sąsiadujących z sobą najmniej milę jedną jest odległa, której parafia wzdłuż rozciąga się na półtorej mile, wszerz na jedną milę. Taż cerkiew ma dymów parafialnych 333.[2]

Po kasacie unii zasięg parafii nie zmienił się. Klirowyje Wiedomosti z lat 1846-1851 notują wszystkie miejscowości podane w inwentarzach cerkwi unickiej w Narwi z początków XIX w.[3] W 1846 r. na terenie parafii były 282 domy zamieszkałe przez 2244 wiernych. Od 1852 r. do 1860 r. wśród wiernych prawosławnych wymieniani są właściciele dworu w Ancutach, w 1879 r. także mieszkańcy wsi Tymochy (Cimochy) i Bruszkowszczyzny.[4] W 1924 r. parafia narewska obejmowała następujące miejscowości: Narew, Makówkę, Waniewo, Skaryszewo, Odrynki, Doratynkę, Hajdakowszczyznę, Cimochy, Rybaki, uroczysko Flerka, Waśki, uroczysko Podwaśki, Chrabostówkę, Bruszkowszczyznę, Gorędowszczyznę, Paszkowszczyznę, Rohozy, uroczysko Rudka, zaś cerkiew filialna w Tyniewiczach Wielkich obsługiwała wsie: Tyniewicze Wielkie i Małe, Łopuchówkę, Zabłocie. Liczba wiernych w 1938 r. wynosiła 2840 osób.

Przejściowo do parafii narewskiej dołączone zostały dwie parafie: Puchły ze wsiami: Ciełuszki, Soce, Dawidowicze, Żywkowo oraz Trześcianka z miejscowościami Białki, Saki, Ogrodniki i Iwanki. W 1925 r. Trześcianka została cerkwią filialną parafii narewskiej; przyłączono do niej cerkiew w Puchłach[5].

Pierwsze wiadomości o uposażeniu cerkwi w Narwi zawarte są w rejestrze pomiary włócznej miasta z 1560 r. Cerkiew zajmowała plac o nieznanej powierzchni położony przy ulicy Bielskiej, który sąsiadował z prawej strony z placem plebańskim. Pierwszym znanym proboszczem cerkwi narewskiej był niejaki Onisko, jego sadyba zajmowała 5 prętów, zaś ogród 15 łokci.[6] Usytuowanie tych placów precyzyjnie określa inwentarz z 1811 r.: Plac, na którym stoi cerkiew poczyna się od ulicy Bielskiej, kończy się o ulicę Cerkiewną. Plac, na którym plebania i stodoły stoją wraz z ogrodem, zaczyna się od ulicy Cerkiewnej, kończy

---

[1] APPN, Extrakt Wizyty Generalnej Cerkwi Parochialnej Narewskiej z 1811 r. (dalej: Extrakt - 1811).
[2] APPN, Akt Wizyty Cerkwi Parochialnej Narewskiej z 1818 r. (dalej: Akt - 1818).
[3] APPN, Klirowyje Wiedomosti Kresto — Wozdwiżenskoj Cerkwi (dalej: KWN) z lat 1846-1851.
[4] APPN, KWN 1846-1908.
[5] J. Wiejkowska, Dzieje..., s. 18-19.
[6] AWAK, t. 14, nr 5, Rejestr pomiary..., s. 64-65.

się o ulicę Zagumienną. Obydwa te place szerokie na zagonów 24, z jednej i drugiej strony leżą o miedzę Jana Przybytka[1] Proboszcz Onisko był ponadto właścicielem dwunastego placu po lewej stronie ulicy Bielskiej — licząc od cerkwi, gdzie na sadybę przeznaczono trzy pręty, a pod ogród dwanaście. Do cerkwi należał także jednomorgowy ogród, położony przy ulicy Zagumiennej, wśród morgów ciągnących się końcami do uroczyska Zgniłica oraz jedna włóka — o numerze 41, licząc od ściany rozdania nazywanej Zabłocka[2]

W 1727 r. mowa jest o dwóch włókach położonych w trzech polach miejskich. Ich granice podaje inwentarz z 1811 r.: Pierwsza zmiana w uroczysku Knimbarówka, zaczyna się od rzeki Narwy, kończy się o granicę waniewską, ma po jednej i drugiej stronie zarośle miejskie. Druga zmiana na uroczysku Wielki Dąb poczyna się od granicy makowieckiej, kończy się o granicę skaryszewską. Leży o miedzę z jednej strony Andrzeja Martyniuka, z drugiej Jana Choroszkiewicza. Trzecia zmiana pod Tyniewiczami, poczyna się od granicy nowińskiej, kończy się o ściankę morgową tyniewicką. Leży z jednej strony gruntów wsi Łopuchówki, z drugiej o miedzę Sylwestra Hołowczyka[3] Opis gruntów cerkiewnych sporządzony w 1818 r. podaje sześć włók, które położone były jednak w takich samych granicach jak dwie wyżej opisane. Mylne podanie liczby włók w zapisie wynika z przyjęcia za pełną włókę jej trzeciej części. Każda bowiem włóka podzielona była na trzy rezy leżące w trzech polach. W końcowym rachunku dwie włóki dawały sześć rez.

Uposażenie cerkwi narewskiej obejmowało ponadto morgi w uroczysku Gnilica (notowane w 1560 r.) oraz 2 morgi łąk, które leżały w uroczysku Klaczek nad Narwią. Rozpoczynały się od rzeki Narew, a kończyły w uroczysku Pytlowe Grondki i sąsiadowały z miedzami Jana Kossakowskiego i Jana Przybytka. Inwentarze z początków XIX w. wymieniają notowane w 1727 r. dwa place szpitalne cerkwi narewskiej, położone przy Gościńcu Bielskim pod Krzyżem oraz plac przy ulicy Rybackiej, na którym stało dworzysko na pół placu, nad uliczką do rzeki; na placu szpitalnym położonym przy cerkwi, przed 1811 r. znajdował się szpital cerkiewny.[4]

Po likwidacji unii w 1839 r. majątek unickiej cerkwi narewskiej przeszedł w posiadanie Cerkwi prawosławnej. Wcześniej, w 1827 r. do cerkwi skierowane zostały dziesięciny poprzednio pobierane od unitów przez Kościół katolicki.[5] W latach 1846-1889 do cerkwi pw. Podwyższenia Krzyża Świętego należały dwa place w Narwi: cerkiewny i drugi na ulicy Rybackiej oraz dwa place przy mieście — zapewne dawne

---

[1] APPN, Extrakt - 1811 r.
[2] AWAK, t. 14, nr 5, Rejestr pomiary..., s. 65, 68-69.
[3] APPN, Extrakt - 1811 r.
[4] Tamże; Akt - 1818 r.
[5] J. Poskrobko, Dzieje..., s. 29.

szpitalne.[1] Inwentarze cerkiewne wymieniają też dwie włóki oraz dwie błotniste morgi przy rzece Narew na uroczysku Klaczek. Łącznie dawało to 80 dziesięcin ziemi: 1 dziesięcina sadybna w mieście, 67 dziesięcin gruntów ornych, 12 dziesięcin łąk. Były to gleby w przeważającej części piaszczyste i bagienne. W 1890 r. powierzchnia ziemi cerkiewnej zmniejszała się do ok. 60 dziesięcin.[2] W 1924 r. władze powiatowe w Bielsku Podlaskim wywłaszczyły 8 dziesięcin żyznej ziemi dzierżawionej od 1868 r. pod Doratynką. Przed wybuchem II wojny światowej parafia posiadała ogółem 36 ha ziemi.

Źródła z XVI w. nie mówią o wyglądzie cerkwi prawosławnej, natomiast najwcześniejszy opis wnętrza cerkwi unickiej zawiera akt wizytacji z 1727 r. sporządzony po synodzie zamojskim.

Synod ten, zwołany w 1720 r. w Zamościu, przy udziale wszystkich biskupów, protoarchimandryty Antoniego Zawadzkiego, ośmiu archimandrytów i 129 innych księży świeckich i zakonnych usankcjonował wprowadzane stopniowo do cerkwi unickiej zwyczaje łacińskie. W podjętych postanowieniach uwzględnił również postulaty soboru trydenckiego (1545-1563). Toteż wypracowany przez synod model życia cerkiewnego odbiegał w znaczny sposób od wzorów wschodnich, a zbliżał się do łacińskiego stylu kościelnego. Większość zaleceń dotyczyła spraw wiary, jednak latynizacja znalazła swoje odbicie również w wystroju wnętrz świątyń unickich. Zalecano m.in. wprowadzenie bocznych ołtarzy, konfesjonałów, organów.[3] Wytyczne te realizowane były stopniowo, czego przykład mamy w cerkwi narewskiej — elementy wystroju prawosławnego mieszały się tu z łacińskimi.

W czasie wizytacji cerkwi w 1727 r. zanotowano: Babiniec,[4] część cerkwie trzymający, w którym ołtarz z Najśw[iętszej] Panny obrazem ubogo przybrany. Drzwi do tego babińca oraz i do cerkwie jedne na zawiasach z zamkiem wnętrznym. Pawiment[5] wszędy szczytny. Połap dziurawy i niecały. Przy progu fontanna.[6] Okien w cerkwie i w ołtarzu trzy potłuczonych, a cztery nowych. Kratki i kryłoś [kliros] z pulpitem i stołek pojedytikowy. Debus z Apostołami zwyczajnej formy. Nad aptami krzyż na desce rznięty z dwoma osobami. Obrazów namiestnych sześć z ołtarzykami bez żadnej accoтckiacyi.[7] Carskie drzwi stolarskie, rznięte. Starej oprawy sywieme drzwi[8] jedne na zawiasach. Ołtarz wielki na zrębie z obrazem Boga Ojca bardzo starym. Cyborium[9] niezłe

[1] APPN, KWN 1846-1889.
[2] J. Wiejkowska, Dzieje..., s. 16-17.
[3] H.E. Wyczawski, Cerkiew Wschodnia na terytorium (Archi)diecezji Wileńskiej, Studia Teologiczne, 1987-1988, t. 5-6, s. 233-292. Tam też bogata literatura. Szczególnie serdecznie dziękuję p. mgr Joannie Tomalskiej za uwagi z dziedziny historii sztuki.
[4] Babiniec — staropolskie: kruchta, przedsionek kościelny.
[5] Pawiment — posadzka.
[6] Fontanna — chrzcielnica z wodą święconą.
[7] bez żadnej accomodacyi — bez ozdób
[8] Sywieme drzwi — północne drzwi diakońskie.
[9] Cyborium (tabernakulum) — mała zamykana na klucz szafka stojąca pośrodku tylnego brzegu mensy ołtarzowej, przeznaczona do przechowywania hostii i komunikantów.

z proporcją słuszną, zamczyste. Krzyżów pospolitych do benedyktowania dwa. Processjonalny krzyż z passją malowaną, z passją rytą żadnego nie widać. Lichtarzow toczonych dwa z świecami. Świec wielkich gromadzkich dwie. Świec gromadzkich pochodni par dziesięć. Żertownik [żertwiennik] ubogo przybrany z obrazem Salwatora [Zbawiciela]. Jeszcze się znajduje obrazów wielkich cztery, a moskiewskich cztery. Z ołtarza drzwi na cmentarz na zawiasach z zaszczepką nieźle opatrzone.[1]

Prawosławny charakter wnętrza przejawiał się przede wszystkim istnieniem ikonostasu. Centralne miejsce zajmował Deisis — połączony w jedną całość rząd ikon przedstawianych w określonym porządku: w środku Chrystus Tronujący, po Jego prawej ręce Matka Boska, po lewej Jan Chrzciciel w otoczeniu Apostołów. Skąpy opis nie pozwala domniemywać jak dalece przedstawienie to było rozbudowane.

Wymieniony jest również kliros będący boczną częścią solei, ciągnącego się wzdłuż ikonostasu podwyższenia, skąd kapłan wygłasza kazania. Kliros to miejsce przeznaczone dla duchowieństwa, które nie odprawia nabożeństwa, a także dla psalmistów i śpiewaków. Od środkowej części świątyni soleja oddzielona jest zwykle barierką, która w cerkwi narewskiej przybrała zapewne formę kratek.

W inwentarzu znajdujemy również wzmiankę o sześciu obrazach miestnych czyli ikonach miejscowych przedstawiających Zbawiciela i Matkę Boską. Zgodnie z przepisami znajdują się w ściśle określonych miejscach, a mianowicie w dolnym rzędzie ikonostasu, po prawej i lewej stronie królewskich (carskich) wrót. Natomiast pod określeniem obrazy moskiewskie domyślać się należy ruskich ikon.

Jednym z najważniejszych elementów świątyni jest stół ofiarny, na którym przygotowuje się ofiarę — w świątyni prawosławnej nasi on nazwę żertwiennik. W inwentarzu cerkwi unickiej w Narwi stwierdzono, że jest ubogo przybrany, co odnosi się zapewne do skromnego wyglądu nakrycia. Równocześnie w cerkwi narewskiej występuje typowo łaciński element wyposażenia wnętrza — ołtarz wielki z obrazem przedstawiającym Boga Ojca. Został on określony jedynie jako bardzo stary, co nie pozwala ustalić czasu powstania. Najpewniej jednak było to dzieło artysty unickiego lub obraz przeniesiony z kościoła katolickiego.

Wzorując się na kościele katolickim wprowadzono tabernakulum. Latynizacja liturgii pociągnęła za sobą także stosowanie nieznanych w Cerkwi naczyń. W wyposażeniu świątyni narewskiej znajdowała się patena czyli płaskie, okrągłe naczynie używane podczas mszy do kładzenia hostii i nakrywania kielicha. Wśród ksiąg cerkiewnych

[1] AP - Lublin, s. 780, Wizyta Generalna Cerkwi Narewskiej pod tytułem S. Krzyża Colationis i K Mści z 1727 r., k. 403-404; G.Sosna, Narew..., s. 104.

odnotowano dmkowane Kazusy Zamoyskie — uchwały synodu zamojskiego zatwierdzone przez papieża Benedykta XIII w 1724 r.

Wizytatorzy zastali cerkiew drewnianą, starą, krytą gontowym dachem. Obok chyliła się ku upadkowi dzwonnica na kolumnach, tarcicami pokryta, pod dachem gontowym, z krzyżem żelaznym[1] Prezbiterowi ojcu Stefanowi Przybytkowi, nakazano reperację okien i dachu świątyni.

Inwentarze sporządzone w 1811 r. i 1818 r. opisują wystrój wnętrza cerkwi unickiej zgodny z założeniami przyjętymi na synodzie w Zamościu. Opisy te dotyczą nowej świątyni, wystawionej zapewne w II połowie XVIII w.[2] Była nią stojąca na fundamencie jednokopułowa cerkiew, zbudowana na planie sześciokąta. Ściany oszalowano deskami, zaś dach pokryto gontem. Budynek miał wyodrębnioną zakrystię, kruchtę i prezbiterium oddzielone od wiernych przegrodą z balaskami. Wnętrze oświetlało dziesięć okien szkłem należycie opatrzonych. Z dolnej kondygnacji schody wiodły na chór, gdzie znajdowała się pozytywka o pięciu głosach, pod którym to określeniem domyślać się można rodzaju organów.

W prezbiterium znajdował się: ołtarz wielki roboty snycerskiej pomalowany, z kilku figurami rznięcia snycerskiego, z mensą o dwóch gradusach, na której cyborium roboty snycerskiej pomalowane i zamczyste, w jakowym Sanctissimum[3] konserwuje się. W tym ołtarzu, w szufladzie obraz Matki Najświętszej Bolesnej, z sukienką miedzianą, z srebrnym paskiem i koroną z promieniami i mieczykiem także srebrnym, który zasuwa się obrazem Pana Jezusa Ukrzyżowanego na płótnie malowanym. Po prawej ręce tegoż ołtarza — ołtarz snycerskiej roboty, pomalowany, z mensą i gradusem, w którym obraz Św., Antoniego na płótnie malowany, itmem obrazem, to jest Św. Mikołaja również na płótnie malowanym, zasuwający się. Po prawej stronie ołtarza wielkiego, ołtarz snycerskiej roboty, z mensą i gradusem należycie pomalowany, w którym obraz Matki Najświętszej zasuwający się innem obrazem na płótnie także malowanym, to jest Św. Antoniego Pustelnika. Ołtarzyków processjonalnych pomalowanych z obrazami różnemi dwa. Obrazy Św. Praxedy i innych świętych na płótnie i tablicach malowanych przy wielkim ołtarzu i po innych miejscach umieszczone. Krzyżów processjonalnych dwa.[4]

Ołtarze i ambona pomalowane były farbą niebieską, a częściowo srebrną i złotą. W 1818 r. przy obrazie Matki Boskiej Bolesnej naliczono 12 ofiarnych wotów, które świadczą o szczególnym kulcie

---

[1] APPN, Extrakt - 1811 r. i Akl Wizyty - 1818 r.

[2] A. Oleksicki, Narew. Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego miejscowości, Białystok 1979, s. 30. Mps PSOZ/OW Białystok.

[3] Sanctissimum — Najświętszy Sakrament.

[4] APPN, Extrakt - 1811 r.

obrazu[1] Inwentarz wspomina o obrazach malowanych na płótnie i tablicach malowanych, pod którymi można domyślać się ikon. Niestety ich tematyka nie została objaśniona. Wiemy jedynie, że w świątyni znajdowały się m.in. wizerunki ŚŚ. Antoniego Pustelnika i Mikołaja. Kult obu świętych, bardzo żywy w prawosławiu, był także obecny w Kościele katolickim.

Przy świątyni stała drewniana dzwonnica, przykryta kopułą i zwieńczona żelaznym krzyżem. Prawdopodobnie wystawiono ją z chwilą budowy nowej cerkwi. W 1818 r. budowla ta wymagała remontu. Wisiało w niej pięć dzwonów różnej wielkości. Opisy trzech z nich znajdujemy w inwentarzu z końca XIX w.[2] W 1758 r. odlany został dzwon o przybliżonym ciężarze 50 kg z napisem: ANNO 1758 GLORIA IN EXCELS IS DEO. Dzwon odlany w Gdańsku z napisem: GEDANI 1760 oceniono na 33 kg, a z napisem: ANNO 1813 na 213 kg.

W 1827 r. Józef Siemaszko (od 1833 r. unicki biskup wileński, opowiadający się za przyłączeniem unitów do prawosławia) jako asesor unickiego Kolegium Duchownego ułożył szczegółowy memoriał, w którym podał wskazówki, w jaki sposób należało pracować nad asymilacją Cerkwi unickiej z prawosławną. W 1834 r. Kolegium poleciło wprowadzić prawosławne mszały i śpiewniki oraz przywrócić ikonostasy,[3] lecz bardziej zdecydowane zmiany w wystroju wnętrza nastąpiły dopiero po kasacie unii w 1839 r. W cerkwi narewskiej przebiegały one stosunkowo wolno. Zalecanych zmian nie wprowadził ks. Atanazy Franciszek Łopuszyński, który po czternastu latach pracy w narewskiej parafii po likwidacji unii przeszedł na prawosławie.[4] Jego następca ks. Jan Bielawski, obejmując parafię w 1845 r., zastał świątynię jeszcze bez ikonostasu[5]. Zmiany, jakie zaszły w wyglądzie wnętrza cerkwi w czasie, gdy kierował parafią, odzwierciedla opis sporządzony przez jego następcę, ks. Antoniego Nowickiego ok. 1873 r.: Ołtarz /prestoł/ drewniany, kwadratowy, długości i szerokości po 1 arszynie, 14 werszkach. Na nim krzyż 10 werszków z blachy cynkowej, posrebrzany, z emalią. W środku Ukrzyżowanie Chrystusa, w górze

---

[1] APPN, Akt - 1818 r.

[2] APPN, Inwentarz cerkwi narewskiej z 1873 r. (spisany w j. rosyjskim).

[3] H.E. Wyczawski, Cerkiew Wschodnia..., s. 279-280.

[4] Ks. Atanazy Franciszek Łopuszyński od 1815 r. był proboszczem unickiej parafii w Narwi. Po kasacie unii w 1839 r. przeszedł na prawosławie; na swoim stanowisku pozostawał do 1844 r. W latach 1862-1863 był dziekanem okręgu bielskiego. Zmarł 10.12.1864 r. — G. Sosna, Wykaz hierarchii i kleru parafialnego oraz opiekunów cerkiewnych kościoła prawosławnego na Białostocczyźnie w latach 1839-1986, Białystok 1986, s. 57-58; J. Wicjkowska, Dzieje..., s. 38-39.

[5] . Wiejkowska, Dzieje..., s. 39; Ks. 'Jan Bielawski był proboszczem parafii narewskiej od 20.02.1845 r. do 1871 r.; absolwent Seminarium Duchownego w Żyrowicach. W 1867 r. wystosował list do wojennego naczelnika powiatu bielskiego z prośbą o zamknięcie kościoła katolickiego w Narwi i zamianę świątyni na cerkiew prawosławną, bowiem — jak twierdził — administrator kościoła ks. Majewski nie wypełnia należycie swoich obowiązków, a także organizuje patriotyczne pielgrzymki do Białegostoku. W liście znalazły się także podpisy narewskich rodzin katolickich, popierające prośbę ks. Bielawskiego. Jak jednak wykazało śledztwo przeprowadzone w 1870 r. przez gubernatora grodzieńskiego generał-majora Skwarcowa podpisy te zostały sfałszowane, za co ks. Bielawski został zwolniony ze swojej funkcji proboszcza cerkwi prawosławnej w Narwi i zmuszony do opuszczenia miasta. — APPN, KWN — 1870; J. Wicjkowska, Dzieje..., s. 40-41, BPAH Grodno, 1/6/1575.

wyobrażenie Boga Ojca, po prawej stronie Św. Jana Złotoustego, po lewej Matki Boskiej, w dole Góra Golgota.

Na ołtarzu antymins.[1] Na atłasie białego koloru o jedwabnym splocie. Ołtarz obciągnięty grubym płótnem. Nad ołtarzem baldachim z wyobrażeniem w środku Trójcy Świętej, a na zewnątrz Męki Pańskiej. Żertwiennik też drewniany, kwadratowy o boku 1 arszyna i 2 werszków, obciągnięty grubym płótnem.

Na górnej [wyraz nieczytelny] obraz Matki Boskiej Bolesnej w miedzianej szacie z taką samą koroną i kopią w piersi, w drewnianych, pozłacanych ramach, malowany na grubym płótnie wysokości 2 arszynów, długości 2 arszynów i 12 werszków. Pod obrazem Matki Boskiej Grób Pański drewniany, o wysokości 1 arszyna, długości 2 arszynów i wysokości [zapewne chodzi o szerokość] 1 arszyna i 4 werszków. Na Grobie znajduje się całun na czerwonym aksamicie z frędzelkami w rogach i wyobrażeniem Czterech Ewangelistów.

Po lewej stronie ołtarza, nad stołem ofiarnym znajduje się obraz Zbawiciela modlącego się w Getsemani.[2]

Obraz Matki Boskiej Bolesnej z kopią w piersi ozdobiony miedzianą sukienką to z pewnością ten sam wizerunek, który opisywany był już w inwentarzach unickich z początku XIX w. Mimo, że temat obrazu obcy jest sakralnej sztuce prawosławnej, obiekt cieszył się dużą czcią wiernych. W 1885 r. specjalnie na uroczystość konsekracji nowo wybudowanej cerkwi został staraniem parafian odrestaurowany. Zanotowano wtedy, że obraz był bardzo stary i przyozdobiony wotami.[3]

W 1868 r. wykonany został nowy ikonostas.[4] Na rzeźbionych, pozłacanych skrzydłach carskich wrót umieszczono sześć niedużych obrazów zgodnie z kanonem prawosławia przedstawiających Archanioła Gabriela i Najświętszą Marię Pannę w scenie Zwiastowania oraz czterech Ewangelistów. Nad wrotami wisiała niewielka ikona w kształcie gwiazdy, prezentująca Ostatnią Wieczerzę; namalowana na grubym płótnie i oprawiona w pozłacane ramy. Przy zastosowaniu tej samej techniki powstały pozostałe ikony, z wyjątkiem wieńczącego całość wizerunku Zbawiciela, namalowanego na desce (95 x 44,4 cm). Wymiary ikon z pierwszego rzędu ikonostasu wynosiły 142 x 71,2 cm, drugiego — były o połowę mniejsze: 35,5 x 75,5 cm. Wszystkie ikony oprawione zostały w pozłacane ramy. Po prawej stronie carskich wrót kolejno rozmieszczono ikony: miestną przedstawiającą Zbawiciela, Św. Symeona (w południowych drzwiach diakońskich), Podwyższenia Krzyża Świętego — patronalną ikonę cerkwi narewskiej, Św. Jana Złotoustego. Po lewej stronie carskich wrót znajdowała się ikona

[1] Antymins — jedwabna lub płócienna chusta rozkładana na prestole przedstawiająca scenę złożenia Chrystusa do Grobu.
[2] APPN, Inwentarz - 1873 r.
[3] G. Sosna, Narew..., s. 93-94.
[4] APPN, Inwentarz - 1873 r.

miestna, ukazująca Matkę Boską, w północnych drzwiach diakońskich — ikona Archanioła Michała, następnie wizerunki Św. Aleksandra Newskiego i Św. Antoniego Pieczerskiego. Drugi rząd rozpoczynały ikony przedstawiające metropolitów moskiewskich: Jonasza, Filipa, Aleksego, Piotra oraz ŚŚ. Męczenników: Nikandra i Stefana Pierwszego Diakona. Centralne miejsce zajmowała wspomniana już Ostatnia Wieczerza. Za nią ku stronie lewej umieszczone były wizerunki ŚŚ. Cyryla i Metodego oraz ŚŚ. Sergiusza i Mitrofana. W innych cajściach świątyni ikony prezentowały: Matkę Boską, Zbawiciela, Św. Mikołaja Cudotwórcę oraz sceny Narodzenia Chrystusa i Ukrzyżowania. W ołtarzu znajdowała się ikona Podwyższenia Krzyża Świętego.

Uwagę zwraca istnienie malowanej na desce ikony Św. Antoniego Pieczerskiego, który — jeśli wierzyć słowom legendy — czczony był w Narwi kilka wieków wcześniej. Postać świętego, założyciela Ławry Pieczerskiej, związana jest wyłącznie z prawosławiem. Ikona znajdowała się pod szczególną opieką wiernych, którzy własnym kosztem przeprowadzili jej renowację przed wprowadzeniem do nowo wybudowanej cerkwi w 1885 r.[1]

Dobór wyobrażeń na ikonach może świadczyć o tym, że zostały one do cerkwi narewskiej przywiezione z imperium rosyjskiego. Nie ma tu bowiem postaci świętych związanych z regionem, np. Św. Gabriela Zabłudowskiego czy Św. Atanazego Brzeskiego (ikony, o tej tematyce, notowane są w inwentarzach dopiero w XX w.),[2] obecne są zaś wizerunki świętych metropolitów moskiewskich. Można też wysnuć wniosek, że nie istniały wówczas lokalne warsztaty, wytwarzające ikony na miejscowe potrzeby.

W 1881 r. władze diecezjalne wyraziły zgodę na budowę nowej cerkwi. Dotychczasową przeznaczono na kaplicę i przeniesiono na cmentarz położony przy ulicy Bielskiej, gdzie zastąpiła zniszczoną kaplicę cmentarną, po ponownym wyświęceniu przejmując także jej wezwanie Matki Boskiej Kazańskiej. Prace nad wystawieniem nowej parafialnej świątyni pw. Podwyższenia Krzyża Świętego rozpoczął ks. Antoni Kuźmiński, przed przybyciem w 1881 r. do Narwi sprawujący funkcję dziekana okręgu bielskiego. Jednak przedwczesna śmierć nie pozwoliła mu na oglądanie efektów przedsięwzięcia.[3] Jego następcą i kontynuatorem budowy został ks. Jan Kłoczkowski.[4] Uroczysta kon-

[1] G. Sosna, Narew..., s. 93-94.
[2] APPN, Spis mienia cerkiewnego za 1962 r. Przy niektórych elementach wyposażenia podano daty nabycia.
[3] Ks. Antoni Kuźmiński ur. w 1835 r., był absolwentem Litewskiego Seminarium Duchownego. W 1858 r. wyświęcony został przez bpa wileńskiego Josifa. Był proboszczem parafii prawosławnej pw. Zmartwychwstania Pańskiego w Bielsku Podlaskim, a następnie dziekanem okręgu bielskiego. 23.09.1881 r. przeniesiono go na parafię w Narwi. Zmarł 09.05.1883 r. — G. Sosna, Wykaz..., s. 54.
[4] Ks. Jan Kłoczkowski w lipcu 1883 r. przeniesiony został z parafii w Nowym Berezowie do Narwi. W 1894 r. za 25-letnią pracę katechetyczną otrzymał Order Św. Anny III stopnia. W 1895 r. zakończył pracę. Zmarł w Narwi 01.01.1903 r. — APPN, KWN — 1894, 1895.

sekracja cerkwi odbyła się 9 maja 1885 r. Obecny przy tym był ks. Eliasz Tałyzin, dziekan okręgu bielskiego.[1]

W ciągu następnych lat wyposażenie cerkwi wzbogacono m.in. o ikonę Zaśnięcia Matki Bożej (1910 r.), procesjonalną ikonę Sw. Barbary i Sw. Jerzego, obraz Zbawiciela Nie ręką ludzką uczyniony, ikonę Podwyższenia Krzyża Świętego (1911 r.). W cerkwi przechowywany był Ewangeliarz wydany w 1600 r. w Wilnie.[2]

Wybudowana w 1885 r. cerkiew w zewnętrznym kształcie przetrwała do chwili obecnej. Drewniana, orientowana świątynia założona została na planie krzyża łacińskiego. Wzniesiono ją na kamienno-cementowym fundamencie. Ściany oparto na konstrukcji zrębowej i słupowo-ramowej. Nad nawą wznosi się dwuspadowy dach, nad prezbiterium zaś trójspadowy, nad wieżą-dzwonnicą — czterospadowy i wyżej ośmiospadowy, a wreszcie nad tamburem wielospadowy, łamany, kryty blachą. Więźba dachowa oparta jest na konstrukcji szkieletowej. Nawę przecina transept o tej samej co i ona szerokości, oddzielający ikonostas od części wschodniej. Do ołtarzowej części świątyni przylega od zewnątrz trapezowata absyda, a po obu stronach symetrycznie dwa pastoforia. Wejście do nawy prowadzi przez leżącą na osi prostokątną kruchtę z dwoma pomieszczeniami bocznymi. Wejście główne do cerkwi jak też i wejście boczne leżące na osi transeptu są zaakcentowane portykami, wspartymi na sześciu kolumnach każdy. Na skrzyżowaniu nawy z transeptem wznosi się kopuła wsparta na tamburze.[3] Wnętrze cerkwi w 1990 r. w poważnym stopniu zniszczone zostało przez ogień.

Na terenie narewskiej parafii unickiej, a później prawosławnej, powstały kaplice i filie cerkwi pw. Podwyższenia Krzyża Świętego.

W miarę przybywania wiernych zaistniała potrzeba budowy świątyni na przedmieściu Narwi w Tyniewiczach Dużych. Grecko-katolicka kaplica pw. Św. Łukasza Apostoła zbudowana została przed 1790 r. kosztem parafian na terenie tzw. mogiłek[4].

Z drzewa pobudowana, dranicami kryta, okien trzy, jedne drzwi na zawiasach żelaznych z zaszczepką, której sufit i podłoga z tarcic ułożona — notowano w czasie wizytacji w 1811 r.[5] Wewnątrz znajdowały się dwa ołtarze: jeden przedstawiał Najświętszą Marię Pannę i Św. Józefa, drugi — Św. Łukasza. W 1850 r. kaplica została przebudowana, a w dziesięć lat później ks. Jan Bielawski przeprowadził kapitalny remont finansowany przez mieszkańców Tyniewicz. Ponownego wyświęcenia dokonał dziekan okręgu bielskiego

---

[1] G. Sosna, Narew..., s. 93. Wystrój wnętrza nowej cerkwi bezpośrednio po jej wybudowaniu jest trudny do ustalenia z uwagi na brak opisów z tego okresu.
[2] Tamże, s. 94.
[3] Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa obiekt nr 2472; w zbiorach PSOZ/OW Białystok. Cerkiew parafialna pw. Krzyża Świętego w Narwi.
[4] APPN. Akt - 1818 r.
[5] APPN, Extrakt - 1811 r.

ks. Atanazy Łopuszyński.[1] W 1873 r. w prawosławnej kaplicy znajdował się ołtarz z ikoną Matki Boskiej oraz jednorzędowy ikonostas z malowanymi na płótnie ikonami. W centrum wisiała Ostatnia Wieczerza, a symetrycznie po obu stronach carskich wrót ikony miestne — Zbawiciela i Matki Boskiej, po prawej — Św. Łukasz, patron świątyni, zaś po lewej — Św. Mateusz oraz malowana na desce ikona Podwyższenia Krzyża Świętego, tematem nawiązująca do wezwania cerkwi parafialnej w Narwi.[2]

Pomiędzy 1811 r. a 1817 r. na cmentarzu w Narwi wystawiono drewnianą, orientowaną greckokatolicką kaplicę. Za zgodą biskupa brzeskiego Józefata Bułhaka od 1817 r. odprawiały się w niej nabożeństwa żałobne.[3] Po 1839 r. przeszła ona w posiadanie prawosławnej Cerkwi, lecz jeszcze w 1851 r. — jak notowano — nie istniał w niej prestoł czyli ołtarz, nie zdobił jej też ikonostas.[4] Dwa lata później kosztem parafian, przy udziale księdza Jana Bielawskiego przeprowadzono remont. Odnowiono wnętrze, do którego wprowadzono ołtarz z wizerunkiem patronki świątyni — Matki Boskiej Kazańskiej. Była to ikona malowana na papierze (sic!) o wymiarach 44 x 40 cm, oprawiona w drewniane ramy dobrej roboty bez pozłot/ci. Zamontowano również jednorzędowy ikonostas prostej roboty.[5] Tworzyły go malowane na płótnie ikony: w górze nad rzeźbionymi carskimi wrotami Ostatnia Wieczerza, po obu stronach ikony miestne w drewnianych ramach bez ozdób, w południowych drzwiach diakońskich — Św. Stefan Pierwszy Diakon, a obok — ŚŚ. Borys i Gleb; w północnych drzwiach diakońskich umieszczono wizerunek Św. Aleksandra Newskiego, a obok ikony Św. Paraskiewy i Św. Trójcy.

Uroczystego poświęcenia kaplicy na cmentarzu narewskim dokonał 22 października 1853 r. dziekan okręgu bielskiego ks. Atanazy Łopuszyński.[6]

21 maja 1866 r. protojerej Józef Markiewicz wyświęcił prawosławną kaplicę pw. Św. Jana Złotoustego, leżącą w uroczysku Krynoczka w Odrynkach[7] Świątynię zbudowano nakładem parafian narewskich przy znacznej pomocy ks. Jana Bielawskiego. W drewnianej, orientowanej świątyni znajdowały się ikony przedstawiające Zbawiciela, Sw. Mikołaja oraz dwa wyobrażenia Matki Boskiej. Jednorzędowy, drewniany ikonostas tworzyły: ikona Ostatniej Wieczerzy, dwie ikony miestne, w południowych drzwiach diakońskich — Archanioł Gabriel, w północnych — Archanioł Michał. Wszystkie

---

[1] J. Wicjkowska, Dzieje..., s. 29.
[2] APPN, Inwentarz cerkwi - 1873 r.
[3] APPN, Akt Wizyty - 1818 r.
[4] AFPN, KWN 1846 — 1908.
[5] Tamże; Inwentarz cerkwi - 1873 r.
[6] J.Wiejkowska, Dzieje..., s. 32.
[7] APPN, KWN 1846-1908. Inwentarz cerkwi z 1873 r. podaje wcześniejszą datę budowy cerkwi — 1859 r. oraz inne jej wezwanie — Św. Konstantego i Heleny. W pracy niniejszej przyjęto datę budowy cerkwi za: Klirowyje Wicdomosti, gdyż te sporządzane były corocznie; nigdzie nie natrafiono na wezwanie podawane przez Inwentarz z 1873 r.

malowane były na płótnie. W innych częściach kaplicy rozmieszczone były malowane na płótnie ikony przedstawiające: Najświętszą Marię Pannę, Ostatnią Wieczerzę, Św. Mikołaja, Św. Antoniego Pieczerskiego. Wśród nich były również, jak napisano w inwentarzu, malowane na papierze wyobrażenia Zbawiciela i Najświętszej Marii Panny.

W 1892 r. przeprowadzono remont kaplicy. Mieszkańcy Odrynek złożyli ofiary pieniężne, a także podarowali ikonę Św. Trójcy malowaną na płótnie i dzwon.[1]

Omówione kaplice przetrwały do dnia dzisiejszego; kaplica w Tyniewiczach stała się samodzielną cerkwią parafialną.[2]

[1] G. Sosna, Narew..., s. 97.

[2] W niektórych publikacjach natrafić można na informacje o istnieniu w przeszłości w Narwi, bądź na terenie starostwa narewskiego prawosławnego klasztoru Wozniesieńskiego, przy czym żaden z autorów nie podaje dokładnej lokalizacji tego obiektu. Informacje o monasterze przytaczane są w oparciu o dwa źródła. Testament Fiodora Massalskiego, rzekomego fundatora klasztoru w XVI w., wg ustaleń dra J. Maroszka jest falsyfikatem. Ks. G. Sosna powołuje się na artykuł E. Sakowicza, zamieszczony w: Woskresnoje Cztenije z 1933 r.: w 1786 r. klasztor w Narwi podlegać miał monasterowi Św. Ducha w Wilnie i wchodzić w skład wileńskiej archimandrii, skupiającej — jak pisze ks. G. Sosna — monastery z obszaru dwóch województw: wileńskiego i nowogródzkiego. Zwrócić należy uwagę, że w 1786 r., ani nigdy wcześniej Narew nic leżała na obszarze wymienionych województw, lecz na terenie województwa podlaskiego. Przeprowadzona analiza struktury prawno-własnościowej na terenie miasta i jego gruntów nic wykazała istnienia prawosławnego klasztoru, w związku z czym tematu tego nic podejmowano w pracy. Warto dodać, że poprawne tłumaczenie na j. polski wezwania klasztoru — Wozniesienija brzmi Wniebowstąpienia (Chrystusa), a nic Przemienienia Pańskiego. O domniemanym klasztorze — zob. A. Mironowicz, Monaster Przemienienia Pańskiego w Puszczy Narewskiej, Białostocczyzna, nr 3, 1990, s. 37-38; polemika: J. Maroszek, Czy istniał „Monaster Przemienienia Pańskiego w Puszczy Narewskiej", Białostocczyzna, nr 2, 1991, s. 33-36, G. Sosna, Narew..., s. 92.

Cmentarze narewskie

Niemal do końca XVIII w. funkcjonowały w Narwi cmentarze przy kościele i cerkwi.

W drugiej połowie XVIII w. rozpoczęła się akcja przenoszenia cmentarzy poza obręb zwartej zabudowy, co spowodowane było rozwojem przestrzennym i demograficznym miast. Przy świątyniach zaczynało brakować miejsca na pochówki, a przepełnienie przykościelnych cmentarzy, leżących w środku miejscowości, groziło wybuchem epidemii. Usytuowanie nowych nekropolii z dala od głównych świątyń wymagało przełamania wielu oporów i przesądów, bowiem obyczaj nakazywał poza miastem grzebać jedynie ofiary morowego powietrza, samobójców, włóczęgów, przestępców.

Nowy cmentarz w Narwi, wspólny dla katolików i unitów, wytyczono za ówczesną zabudową, po lewej stronie drogi biegnącej z Narwi do Bielska. Pierwszy pochówek zanotowano pod datą 15 listopada 1793 r.[1] Pomiędzy 1811 r. a 1817 r. na cmentarzu wystawiono drewnianą unicką kaplicę, zapewne aż do 1839 r. służącą również katolikom. Pierwsze nabożeństwo żałobne odprawiono w 1817 r. za zgodą biskupa brzeskiego Józefata Bułhaka.[2] Z chwilą likwidacji unii kaplicę zamieniono na prawosławną, a cmentarz stał się miejscem wiecznego spoczynku także wiernych tego wyznania. Budowę cmentarnej kaplicy rzymsko-katolickiej rozpoczęto w latach 1840-1848 staraniem Brygidy Kulachiewiczowej, wdowy po Janie, właścicielu majątku Leniewo. Wewnątrz kaplicy znajdował się obraz patrona — Św. Jana Chrzciciela, namalowany przez nieznanego autora w 1851 r. W tym też roku wyświęcono świątynię.[3] W 1882 r. z centrum miasta na cmentarz przeniesiono dawną cerkiew parafialną, która po wyświęceniu otrzymała nowe wezwanie — Matki Boskiej Kazańskiej.

Pięć lat później władze administracyjne nakazały zamknięcie cmentarza, decyzję motywując rozwojem przestrzennym miasta i wzrostem jego zaludnienia, bowiem w XIX w. wokół nekropolii powstały nowe zabudowania, a jej niewielka powierzchnia zapełniła się mogiłami. Nowe miejsca grzebalne założono w dwóch przeciwnych miejscach poza miastem.

14 kwietnia 1887 r. dokonano otwarcia cmentarza prawosławnego położonego po prawej stronie drogi z Narwi do Bielska. W tym samym roku, po drugiej stronie rzeki Narew założony został cmentarz rzymsko-katolicki.[4] Na starym cmentarzu do końca XIX w. chowano niekiedy zmarłych w grobach rodzinnych.

---

[1] APPN, Księga aktów metrykalnych 1. 1783-1806.
[2] APPN, Extrakt - 1811 r.; Akt - 1818 r.; Akt - 1819 r.
[3] J. Poskrobko, Dzieje..., s. 72.
[4] J. Wiejkowska, Dzieje..., s. 34. 84

Aneks I

Przywilej lokacyjny na prawo chełmińskie nadany Narwi w 1514 r.

Czinim znamienito sim naszim listom, chto na nieho posmotrit, abo cztuczi ż jeho usłyszit, niniesznim i na potom buduczim, komu budiet potrieb toho wiedati. Sztoż jesmo rozkazali wojewodie połockomu starostie biełskomu panu Olbrachtu Martinowiczu Gasztowtu miesto nam nowosacfiti po Narwie riecie. I jeho miłost` żadał nas so wsimi mieszczany narowskimi, abychmo im, miestu nasziemu kotoryi wżo tam budował is, a kotoryi tież jeszczo pridut do toho miesta mieszkati, dali trista wołok, na kotorych by mieli sielitis i pachati, a к tomu bychmo im dozwolili i kazali sprawowatisia i raditi tym prawom, как miesto naszie Korony Polskoje Chiełmno sia sprawujet. I powiedił iż wżo tuju trista wołok obmierił i ohraniczył i priwiernuł к tomu miestu naszomu. Ino my na zadanie jeho msti ku spomożieniu toho miesta, abysia sziriło, to wczinili, tuju trista wołok, kotoryi jeho miłost` к miestu naszomu na Narwi potwierżajem sim naszim listom wieczno.

Niechaj oni, miesto naszie, na tych wołokach siediat i ich paszut i wżiwajut. A nie majut oni nikotorych służob służiti, ani podwod dawati pod nas hospodaria i pod posły i honci cziużoziemci, kotoryi к nam hospodaru jezdieti, i pod naszi, a nikotorych podatok i staciej inszich dawati. Tołko majut oni w każdyj hod na rok na dień swietoho Martina dawati nam s każdoje karczmy po zołotomu czrlienomu kapszcziny, a cinszu wroczistoho z wołoki po połukopiu hrosziej litowskoje moniety, a po dwoje kurów, a po dwie boczcie owsa, a po wozu siena. I koli prijediem do toho miesta naszoho, tohdy majet nas tym byti podnimano, a kromie toho nie majut żadnych staciej nam, a nikomu dawati i majutsia sprawowati i raditi wo wsich członkach tak zwyczajnie i dostatecznie, как u miestie naszom Koruny Polskoje Chełmie sprawujet. A na twierdos toho i pieczat naszu kazali jesmo priłożiti k siemu nasziemu listu.

P/isan w Wilni, ijun 27 dien, indik. 2 /1514 r./.

Źródło: Akty litowsko-russkago gosudarstwa, t. I, 1. 1390-1529, wyd. M.F. Downar — Zapolskiej, Moskwa, 1899, nr 140, s. 158 — 159.

Czynimy wiadomym tym naszym pismem, kto by nań spojrzał, albo czytając go usłyszał, obcym i w przyszłości będącym, komu będzie to trzeba wiedzieć, żeśmy rozkazali wojewodzie połockicmu, staroście bielskiemu panu Olbrachtowi Marcinowiczowi Gasztołdowi miasto nam założyć na rzece Narwi. I jego miłość prosił nas ze wszystkimi mieszczanami narewskimi, abyśmy im, miastu naszemu, którzy już się

tam pobudowali, a także tym, którzy jeszcze przyjdą do tego miasta mieszkać, dali trzysta włók, na których mieliby się osiedlić i orać, a ponadto abyśmy im pozwolili i kazali rządzić się i radzić tym prawem, którym się miasto nasze Korony Polskiej Chełmno sprawuje. I powiedział, że już owych trzysta włók wymierzył i rozgraniczył i nadał temu miastu naszemu. I abyśmy tylko, na prośbę Jego Mości, ku wspomożeniu tego miasta, aby się poszerzało, to uczynili: owych trzysta włók, które jego miłość miastu nadał i rozgraniczył i owe prawo chełmińskie temu miastu naszemu na Narwi potwierdzamy tym naszym pismem na wieki.

Niechaj oni, miasto nasze, na tych włókach siedzą i je orzą i używają. A nie mają żadnych służb służyć, ani podwód dawać nam hospodarowi i posłom i gońcom cudzoziemskim, którzy do nas hospodara jeżdżą, i naszym. I żadnych podatków i stacji innych dawać. Mają jedynie każdego roku w terminie na dzień Św. Marcina dawać nam z każdej karczmy po czerwonym złotym kapszczyzny, a czynszu uroczystego z włóki po półkopie groszy litewskiej monety, i po dwie kury, i po dwie beczki owsa, i po wozie siana. I kiedy przyjedziemy do tego miasta naszego, wówczas mamy być podejmowani. A oprócz tego nie mają żadnych stacji ani nam, ani nikomu dawać i mają się rządzić i radzić we wszystkich członkach tak zwyczajnie i dostatecznie jak w mieście naszym Korony Polskiej Chełmnie sprawują /się/.

A na potwierdzenie tego i pieczęć naszą kazaliśmy przyłożyć do tego naszego pisma.

P/i/san w Wilnie, 27 czerwca, indykt 2 /1514 r./.

Tłumaczył: O. Łatyszonek

Aneks II

Przywilej na prawo magdeburskie nadany Narwi w 1529 r.

In nomine Domini amen. Ad perpetuam rei mcmoriam.

Legalis cuiuslibet regiminis optimi effectus tunc praecipue sperantur mcliores futuri dum pravae irrationabilesqueconsuetudines non modo legi divinae verum etiam iuri naturali in gerendo humano genere contrarie abrogantur eaque constituimus quae salutem conservant humanam quae mortalibus meliorem afferunt conditionem, quae unicuique id guod suum, quod regium seu ducale est perpetuo tempore dictarent. Proinde nos Sigismundus, Dei gratia rex Poloniae magnus dux Lituaniae, Russiae, Prussiae etc. dominus et haeres, significamus et ad notitiam universorum praesentium et futurorum harum serie deducimus.

Ouomodo magnificus Albertus Gastold, palatinus vilnensis et cancellarius nostcr et pro tunc capitaneus bielscensis, ductus desiderio augendarum nostrarum commoditatum ducalium locaverit oppidum Narew in districtu Bielscensi et fluvio eiusdem nomine dieto Narew. Constituent etiam in eodem oppido advocatum qui ad incolatum homines convocare et locare esset sollicitus exposuitque maiestati nostrae, guod multi homines volentes in eodem oppido nostro Narew incolatum suum constituere retrahantur eo, quod iura legalia, quibus se et caeteros praefati oppidi incolas regant et moderentur ac privilegium quo se et possessiones suas tueantur non habeant.

Cupientes igitur praefatum oppidum nostrum Narew ad incolatum reducere conditionemque meliorem in eodem et commoditates nostras maiores facere de certa scientia et speciali gratia nostra regia praefatae civitati nostrae Narviensi ac omnibus eius incolis damus ac gratiose largimur jus teutonicum quod vocatur magdeburgense et advocatum perpetuum, proconsules et consules caeterosque officiales juri teutonico necessarios inter se eligendos et constituendos et habendos concedimus, potestatem ita tamen quod singulis annis proconsules muttentur. Qui advocatus una cum proconsule et consulibus omnes oppidi praefati incollas et advenos iure suo magdcburgensi gubemare, iudicare, sententiare et transgressores et maleficos punire iuxta dictamine praefati juris facultatem habeat seu habeant.

Ouos oppidanas nostros ab omni jure capitaneorum nostrorum bielscensium et terrestri exemptos et liberos esse volumus. Ita quod quilibet capitaneus noster pro tempore existens ac eorum vicesgerens ad jura eorum se intromittere non debent; neque intromittant nec ministeriales suos alias dzieczicie ad eos mittere potemnt neque

mittant aut quoquo modo eosdcm impedire et interturbare audeant. Sed duntaxat ad infrascripta nobis et successoribus nostris singulis annis extendcnda et solvenda erunt adstricti et obligati: principaliter tabernatores qui medonem propinaverint solvent triginta grossos numeri et monetae communis lituanicalis et qui cervisiam similiter triginta grossos et qui utrumque propinaverint u nam sexagenam solvere tenebitur. Item de unoquoque manso triginta grossos eiusdem numeri et monetae et avenae medium coretam singulis annis solvere tenebuntur et erunt adstricti. Item qui non habuerint mansos de domibus hortis suis per se grossos similis monetae singulis annis pro censu solvere tenebuntur. Quae omnia advocatus cum duobus consul ibus exigere et pro festo S. Martini ad thesaurum nostrum reportare aut remittere fideliter tenebitur. Et ne per huiusmodi exactiones obsequium advocatus gravatum eo se existimet circa huiusmodi exactioncm et quamcumque aliam nostram, quoties contigerit ab unoquoque manso accipiet unum grossum lithuanicum ratione cuius erit adstrictus ad portituram pecuniarum nostrarum ut supra. Item loco decimae plebano cuilibet et pro tempore existenti inibidem de quolibet manso tam civium quam advocati per unam cassulam siligins et alteram avenae aut ciceris alias hre-zechy singulis annis et caetera in privilegio plebani contcnta solvere tenebuntur et extradere, hoc tamen excepto quod in privilegio plebanali dicitur contineri ut a quolibet iumento debeat tollere, cames pectorales alias hrudziny per quod verissimum est oppidanos praefatos multum esse gravatos pro quibus pectoralibus cuiuslibet bovis aut vaccae per unum medientem et a quolibet ariete similiter et ab alijs minoribus pecudibus per duos obulos plebano pro tempore existenti quilibet lanius solvere tenebitur. Quia vero onera imposita viderentur praefatis oppidanis nastris gravia esse nisi his supra expressis libertatibus et exemptionibus ac commoditatibus aliquibus ad incrementum illorum redderentur consolati. Donamus igitur et gratiose largimur praefatis oppidanis nostris in Narew dcgentibus seu ibidem incolatum habere volentibus construendi et habendi portorium et forum.

Quos subditos nostros ac incolas oppidi Narew a podwodis vectualibus et omnibus generaliter quibuslibet servitiis nostris et capitaneorum nostrorum bielscensium ac ab aedificiis et reparationibus pontium libertamus et eximimus excepto tamen ponte per fluvium Narew iuxta oppidum extructo et usque per paludes protenso, cuius quidem pontis partem per eos antiquitus laborari et reparari solitam civesipsi narvenses laborare et reparare, ubi et quoties necesse fucrit tenebuntur, caeteres vero partes eiusdem pontis subditi omnium districtuum alias wlosczy Benscensis, qui antiquitus laborabant et reparabant etiam illi qui per nos cuipiam in hereditatem dati fuerunt laborare et reparare perpetuis futuris temporibus

teneantur et sint astricti ac ad huiusmodi laborem et reparationem pontis praedicti per capitaneum nostrum bielscensem etiam non obstantibus eorum quibuscunque exemptionibus incontrarium huius utilitatis reipublicae quomodolibet impetratis et concessis compeliantur et adstringantur salva etiam necessitate molendinorum nostrorum ne per violentiam aquarum destrui et deyci possint quam violentiam tueri et defendere tenebuntur et erunt adstricti.

Neque ad datias aliquas novas propter ilias supra expresses solvere nobis et successoribus nostris similiter et capitaneis nostris erunt obligati nec ad talia compel li debebunt salvis tamen constitutionibus generalibus cum alijs nostris civitatum et oppidorum subditis obeundis. Item de paenis iuditiorum civilium quorumcunque duas partes donamus pro commoditate et fisco communi oppidi nostri Narew tertia vero pars paenarum et proventuum iudicialium advocato cuilibet pro tempore existenti pertinere debcret, pertinebit, quas paenas et qualescunque iuxta ius magdeburgense et constitutiones ius scriptas et non aliter ab eisdem oppidanis nostris exigi volumus et decrevimus.

Capitaneo vero nostro cuilibet bielscensi tempore existenti singulis annis ad festum nativitatis Christi pro huiusmodi paenis civilibus advocatus cum consulibus ex praetorio et fisco civitatis praedictae communi solvere tenebuntur octo sexagenas grossas. Item de macellis lanei per medium lapidem sepis solvent animalium quorum duae partes fisco civitatis communi, tertia vero advocato pertineri et solvi debet. Item dimcnsurationes alias pomiemici silignis et quommlibet frumentorum ac omnium mercimoniarum quibuscunque generaliter nomnibus censeantur et vocitentur foralium alias targowica medio coretho duos obulos et ab integro coretho quatuor obulos, nccnon expressio et ponderatio cerae et propinatio vini sublimati pro commoditate communi oppidi praefati nostri appropriamus et adscribimus convertenda, ita quod nemini alteri ad ea intromittere Iicitum erit neque licebit. Item quod vulgus uniusque sexus oppidanorum praefatomm, qui in foro vendere consuevcrunt panes, olera, seu quaecunque edilia e locis suis commoditati communi civitatis in quolibet quartali solvent per medium grossum quingue obulis numeratum. Item admittimus etiam praefatis oppidanis nostris liberam piscaturam in fluvio Narew duntaxat intra limites eiusdem fluvii circa terras ipsomm anti quitus adiacentes et non ultra, absque tamen aliquo impedimento et iactura venationum nostrarum castoralium et ne castores expellantur de locis suis aut loculi eorum per quempiam destmantur. Item ut praefatum oppidum nostrum Narew seu incolarum eius omnes mansi et possessiones specialibus Iimitibus pro conservanda eorum pace ab aliis subditis nostris abdividantur.

Volumus eosdem cives et possessiones eorum in his Iimitibus perpetuis temporibus relinquendos et conservandos, quos limites magnificus Albertus Gastold, palatinus vilnensis et cancellarius noster, protunc capitaneus bielscensis, eisdem advocato et oppidanis adsignavit et posuit eundo scilicet a civitate pracfata Narew via Czysowa alias Lokniczka usque ad viam Stmpkowa [Strzyskowa] et eadem via Strupkowa ad fluvium Kulaskowka et inde ad lapidem stantem, et ab eodem lapide ad limites terrae dictae Burziczka, quae nemora addita et taliter limitata postquam exculta fuerint in mansos similes et aequales dimensurari debebunt, et hoc ab una parte civitatis, et altera autem parte post Narew versus Olszanycza incipiendo a fluvio dicto Narew — donamus ipsis civibus et adscribimus agros et terras ita in longitudinem et latitudinem laborandas, prout cuilibet manso protensio in longum et latum necessaria et dimcnsurata fuerit.

Ita tamen, quod dimensuratio mansium omnium praefatorum sit aequalis dimensurationi mansium oppidorum nostrorum in Brańsko et Clyesczelie. Post quos mansos si aliquid terrarum aut sylvarum nostrarum remanserit, ibidem prata, pascua et robora duntaxat pro eorum necessitatibus habituri sint, aslvis tamen et exclusis terns et agris ac introitibus alias vchody antiquis omnium nobilium nostrorum inter fluvios Olszanicza et ultra Hnozna habitis et ab antiquo per eosdcm nobiles nostros pacifice possessis.

Quos quidem mansos et terras taliter limitatas cum omnibus pratis, pascuis, sylvis, borris, fluminibus, aquis, paludibus ac singulis commoditatibus et pertinenciis eisdem mansis spectantibus ipsis oppidanis tenendi, habendi, possidendi, colendi et utifruendi necnon dandi, donandi, permutandi, obligandi et cum conversu nostra et advocati pro tempore existentis vendendi ac in cuiuslibet possidendi meliorem utilitatem convertendi concedimus facultatem, hoc tamen proviso nec census et proventus nostri et oppidanorum ipsorum nostrorum per huiusmodi vcnditionem diminuantur. Insuper ut praefatum oppidum nostrum Narew ac eiusdem incolae tanto maiori incremento augeri et ex frequentia hominum commoditates uberiores cinseqiu valeant, concedimus et instituimus eisdem nundinas liberas temi quolibet anno habere et observare in praefato oppido nostro Narew: primas nundinas scilicet pro festo S.Trinitatis, alteras festo in exaltationis S.Crucis in autumno, tertias vero in medias quadringentesimae pro dominica laetare.

Commune vero fomm habituri sint singulis hebdomadis qualibet feria tertia, ad quas nundinas omnes mercatores cum mercantiis suis quibuslibet venire et iterum recedere, necnon in loco per unam hebdomadam aut quantum libuerit morari et de rebus suis disponere liberam habebunt facultatem. Quos mercatores ad huiusmodi

nundinas venientes et per tampus nundinarum stantes non tamen una die aut nocte protereuntes,abomnibus teloneis nostris et successorum nostromm quibuslibet solutionibus et datiis durante tempore nundinarum duntaxat, volumus absolutos exemptos et liberos esse, prout ex nunc absolvimus, eximimus et libertamus, salva tamen solutione plebanali de ponte, cui eiquo libere quo duntaxat unus obulus per quemlibet mercatomm solvi debet, a qua plebanali solutione pontalium cives ipsi Naruenses ac iumenta et equi eomm qui ad pascua eorum pellere contigerit, similiter et omnes subditi nostri venientes ad commune forum videlicet feria tertia et iterum recedentes. Tam cum currubus, quam etiam cquitcs et omnes pedestres homines etiam aliquid venale deferentes, necnon podwode et currus aut equites dominorum spiritualium et secularium ac omnium nobilium semper manebunt absoluti exempti atque liberi perpetuis temporibus tenore praesentium mediante. Et ut tanto decensius praefatum oppidum nostrum Narew pluralitate hominum possit collocari, his qui radicem se censem et incultam extirpare voluerint et iuxta dimensurationem per advocatum factam seu faciendam labori insistere voluerint, eisdem damus et largimur libertatem ad decursum decemannorum, intra quos decem annos ipsi novitii ab omnibus suprascriptis oneribus, contributionibus, datiis quibuscunque nostris et nostrorum successorum et a decima con(?) plebano manebunt liberi et exempti. Transactis autem annis decem praefatae libertatis, ad omnia onera cum aliis concivibus suis pari ter et aequaliter ferentes et dccimam iuxta consitucionem extradentes erunt obligati et adstricti. llli vero, qui libertate simili iam posit sunt et illam exegerunt, ad solutionem proventuum nostrorum ducalium supra expressorum et ad omnia onera obeunda ex nunc sint et in perpetuum erunt obligati atque adstricti.

In quorum omnium fidem et testimonium et robur presentes literas nostras sigilli ducalis nostri subappensione iussimus communiri. Datum Vilnae, feria tertia post dominicam conductus Pasce proxima anno domini millesimo quingentesimo vigesimo nono, regni vero nostri anno XXIII. Praescntibus Ioanne vilnensi, Nicolao Kyovieasi, episcopis, necnon magnificis Alberto Gastold palatino vilnensi, cancellario nostro et protunc capitaneo bielsciensi, Ioanne Zabreznisky, marschalco nostro, Bohasio thesaurario et aliis. — Sigismundus Rex.

Źródło: Akty litowsko-ruskago gosudarstwa, t. I, 1. 1390-1529, wyd. M.F.Downar — Zapolskij, Moskwa 1899, nr 194, s. 221-227.

W imię Pana amen. Na wieczną rzeczy pamiątkę.

Każdej legalnej władzy najlepsze wyniki wtedy szczególnie wydają się obiecujące na przyszłość, kiedy szkodliwe i nierozumne zwyczaje, nie tylko prawu boskiemu lecz także prawu naturalnemu przeciwne, są usuwane. I to ustanawiamy dla polepszenia warunków ludzi, aby zostało ustalone po wieczne czasy, co należy do każdego, co do królestwa czy księstwa. Dlatego my Zygmunt, z Bożej łaski król Polski, Wielki Książę Litwy, Rusi, Prus itd., pan i dziedzic, pieczętujemy i przekazujemy do wiadomości wszystkim współczesnym i potomnym to, co następuje.

Szlachetny Olbracht Gasztołd, wojewoda wileński i nasz kanclerz i jak dotąd starosta bielski, powodowany pragnieniem powiększenia naszych dóbr książęcych umiejscowił miasto Narew w okręgu bielskim, nad rzeką o nazwie Narew. Ustanowił także w tym mieście opiekuna prawnego (wójta), który powołany został do zwoływania i lokowania mieszkańców i przedstawiania naszemu majestatowi, co wielu mieszkańców chce w swoim mieście Narew ustanowić, a co znieść, jeżeli obowiązujące prawa i przywileje ich nie chronią.

Pragnąc zatem wspomniane miasto Narew przystosować do zamieszkania i zapewnić mu lepsze warunki i powiększyć nasze księstwo, na podstawie niewątpliwej wiedzy i specjalnej łaski naszej królewskiej, naszemu miastu Narew i wszystkim jego mieszkańcom dajemy i szeroko przyznajemy prawo niemieckie, zwane magdeburskim i stałego wójta, burmistrzów i radę miejską i pozostałych urzędników wg prawa niemieckiego, którym — jak zezwalamy — będą wybierani i ustanowieni. Burmistrzowie zaś, co roku będą się zmieniać.

Wójt wraz z burmistrzem i radą miejską będą mieć prawo rządzić, sądzić i opiniować, co do wszystkich mieszkających i przebywających w mieście Narew, a przestępców i złoczyńców karać wedle orzeczenia wspomnianego prawa.

Chcemy, żeby ci mieszczanie nasi byli wolni i wyjęci spod wszelkiego prawa starostów naszych bielskich i prawa ziemskiego. I tak, jakikolwiek starosta nasz w danym czasie funkcjonujący i mający z mieszczanami sprawy nie powinnien posyłać do nich swoich pomocników, inaczej dzieczkie, ani nie odważy się w jakikolwiek sposób im nakazywać i wtrącać się w ich sprawy.

Lecz jedynie będą poddani i zobowiązani, według poniższych zapisów prawnych, wobec nas i naszych następców, płacić podatki każdego roku. Karczmarze sprzedający miód zapłacą 30 groszy w liczbie i monecie litewskiej i podobnie sprzedający piwo 30 groszy, a ci co i jedno i drugie sprzedają zapłacą 60 groszy. Także z 1 łana 30 groszy w tej liczbie i monecie i każdego roku połowę korca owsa zapłacą i to będzie ich zobowiązanie. Zaś ci, co nie mają łanów przydomowych, od siebie podobną ilość groszy co roku jako podatek

zapłacą. Tym wszystkim wójt z dwoma radnymi miejskim będzie się zajmować i przed świętem Sw. Marcina wszystko dokładnie do skarbca naszego odniosą lub odeślą. I aby wójt nic był tego rodzaju podatkami obciążony, sobie przyzna podatek w wysokości 1 grosza litewskiego od łana z tego co zbierze, za to, że zbiera nasze podatki.

Zaś w miejsce dziesięciny dla plebana od każdego łana tak obywateli, jak i wójta 1 miarę szlachetnego żyta i drugą owsa lub grochu, inaczej hreczedzy, plebanowi jako przywilej jest przyznane i będzie zapłacone. Zastrzeżenie jest zawarte w przywileju dla plebana, że ktokolwiek będzie musiał dać coś z bydła większego, inaczej hrudziny, co jest poważnym obciążeniem dla wspomnianych mieszczan, którzy często mają jednego wołu lub krowę albo barana — od nich i od mniejszego bydła zapłacą plebanowi po dwa obole, co będzie łatwiejsze.

Ponieważ nałożone na mieszczan obciążenia wydają się poważne, niech ich pocieszy, że wyjąwszy wyżej wspomniane podatki, od innych są wolni, a i te nałożone nie będą wzrastały.

Dajemy więc i szeroko przyznajemy mieszczanom naszym z Narwi prawo zbudowania i posiadania komory celnej i rynku.

Zwalniamy tych poddanych i mieszkańców Narwi od podwód i wszystkich posług i od budowania i reperowania mostów, z wyjątkiem mostu na rzece Narwi wzniesionego obok miasta i rozciągającego się nad bagnami. Przy tej części mostu dawniej zwykli pracować sami mieszkańcy Narwi i ilekroć będzie potrzeba dadzą robociznę. Pozostałe zaś części mostu poddani wszystkich okręgów, czyli włości bielskiej, którzy dawniej pracowali i naprawiali je, którzy przez nas komuś do majętności zostali dani, będą naprawiać i pracować przy nich po wieczne czasy na podstawie orzeczenia starosty bielskiego, bez przeszkadzania im w tej pożytecznej dla Rzeczypospolitej robocie jakimiś przeciwnymi tej robocie zobowiązaniami. Aby te zdobycze i zwolnienia były utrzymane i połączone, włączając w to konieczność ochrony młynów naszych przed zniszczeniem siłą wody, nie są zobowiązani do jakichś nowych świadczeń, tylko do tych wspomnianych, ani dla naszych następców ani naszych starostów i nie powinni być do nich zmuszani z zastrzeżeniem ogólnych postanowień, którym podlegają wraz z innymi naszymi miastami i miejscowościami.

Zatem z grzywien sądowych cywilnych dwie części dajemy do wspólnej kasy miasta Narew, trzecią część zaś grzywien i dochodów sądowych przyznajemy, funkcjonującemu w danym okresie wójtowi. Te grzywny i dochody będą ściągane wedle prawa magdeburskiego i spisanych postanowień tego prawa, a niczego innego od mieszczan naszych nie chcemy i postanawiamy nie wymagać.

Staroście zaś naszemu, w danym okresie przebywającemu w Bielsku, co roku na Święto Narodzenia Chrystusa, z tego rodzaju

grzywien sądowych, wójt z radnymi miejskimi z kasy miejskiej zapłacą 68 groszy.

Także z podatku za prawo sprzedaży na targu rzeźnym oddadzą równowartość dwóch części zwierząt do wspólnej kasy, a równowartość trzeciej części należy się wójtowi.

Także odmierzający, alias pomiernicy, szlachetne żyto i każde inne zboże i wszelkie towary, które sprzedają na rynku, a które wyceniają, zapłacą od 1/2 korca dwa obole, a od całego korca 4 obole; także zgadzamy się na ważenie moszczu i sprzedaż uszlachetnionego wina ze względu na wspólny pożytek miasta naszego i nakazujemy, aby to prawo było odmierzającym przywrócone i żeby nikt inny się do tego nie wtrącał.

Także od tego, co tłum jednej płci na rynku zwykł sprzedawać — chleb, oliwę czy cokolwiek, co urodziło się w jego domostwie, na wspólny pożytek miasta, za każdą kwartę, zapłaci podatku 1/2 obola, co się liczy 5 groszy. Także przyznajemy mieszczanom naszym wolny połów ryb na rzece Narew, jednak tylko wewnątrz granic tej rzeki, dookoła ich ziem, dawniej do nich należących i nie dalej. Nie mają prawa do terenu, gdzie są stanowiska łowne naszych zwierząt, żeby bobry nie były odganiane ze swoich miejsc, ani miejsca bobrów nie mogą być przez nikogo niszczone.

Także wszystkie ziemie i nieruchomości miasta Narew i jego mieszkańców powinny być specjalnymi granicami oddzielone dla zachowania ich w spokoju ze strony innych poddanych naszych. Chcemy, żeby ci obywatele i ich posiadłości w tych granicach po wieczne czasy pozostały i były zachowane, które to granice szlachetny Olbracht Gasztołd, wojewoda wileński i nasz kanclerz, dotąd starosta bielski, dla wójta i tych samych mieszkańców wyznaczył i ustanowił. Od miasta Narew przez drogę Czysowa, alias Łokniczka aż do drogi Strzyskowa i przez tą samą drogę Strzyskowa do rzeki Kulasowka i stąd do stojącego kamienia i od tego kamienia do granic ziemi zwanej Burziczka. Do ziemi będącej własnością miasta dodajemy gaje i tak odgraniczona będzie uprawiana. Mierniczy podzielą ją na podobne i równe łany.

Tereny przy jednej części miasta i przy drugiej części leżącej za Narwią naprzeciw Olszanycza zaczynającej się od rzeki zwanej Narew, dajemy samym obywatelom i przypisujemy pola i ziemie w długości i szerokości do uprawy, według tego jak będzie konieczne rozciągnienie i odmierzanie w długości i w szerokości. W ten sposób jednak, że odmierzenie wszystkich łanów ma być równe odmierzeniu łanów w naszych miastach Brańsk i Kleszczele. Jeżeli łany lub coś z ziem i z lasów naszych pozostanie po tym podziale w tym miejscu z łąk, pastwisk i lasów, z konieczności będą mieszkańcy Narwi korzystać. Z wyjątkiem lasów, ziem, pól i przejść, inaczej wchodów, należących od

dawna do naszej szlachty — między rzekami Olszanicza i ponad Hoźną, bo od dawna szlachta w spokoju te tereny posiada.

Te zaś łany i ziemie, w ten sposób odgraniczone, ze wszystkimi łąkami, pastwiskami, lasami, borami, rzekami, wodami, bagnami i innymi dobrami do nich należącymi, przyznajemy samym mieszkańcom z prawem władania, posiadania, uprawiania i korzystania, a także dawania, darowywania, przekształcania, zobowiązując, w danym okresie funkcjonującego, wójta do sprzedaży i zamiany każdemu posiadanego przezeń dobra na lepsze.

Ponadto, aby miasto nasze Narew i jego mieszkańcy mieli duży pożytek z napływających przybyszów, postanawiamy zezwolić na wolne targi trzy razy do roku: pierwszy przed świętem Św. Trójcy; drugi w Święto Podniesienia Krzyża na jesieni; trzeci zaś w połowie czterdziestodniowego okresu przed Wielkanocą. Ten sam plac będą mieć poszczególne targi tygodniowe, w każdy wtorek. Na te targi pozwala się wszystkim kupcom przybyć ze swoimi towarami i wrócić i przez jeden tydzień lub pięć tygodni pozostać i swoimi rzeczami w wolny sposób dysponować. Tych kupców na tego rodzaju targi przybywających i zatrzymujących się na czas targów, nie jeden dzień lub noc, od wszelkich ceł naszych i naszych następców, od jakichkolwiek opłat i danin, podczas trwania targu, zwalniamy, wyjąwszy opłatę dla plebana za most, któremu każdy kupiec powinien zapłacić jednego obola. Od tej opłaty mostowej dla plebana będą wolni nasi obywatele z Narwi i ich bydło i konie, które pędzone jest na pastwiska i każdy z naszych poddanych przybywający na targ we wtorek i wracający. Tak na wozach, jak i jeźdźcy konni i wszyscy piesi ludzie niosący coś na sprzedaż, a także podwody i wozy i jeźdźcy — słudzy osób duchownych i świeckich i całej szlachty naszej zawsze będą wolni od opłaty mostowej teraz i po wieczne czasy.

I aby w mieście Narew jak najwięcej osób mogło się osiedlić i uprawiać ziemię odmierzoną im przez wójta teraz lub później, im dajemy wolność od świadczeń na okres 10 lat. W ciągu tych 10 lat wszyscy nowi będą zwolnieni od wyżej wymienionych obciążeń przez nas i naszych następców, także od dziesięciny dla plebana. Po upływie 10 lat wspomnianej wolności od świadczeń, wszystkie obciążenia na równi ze współobywatelami będą ponosić i zobowiązani są do płacenia dziesięciny. Ci zaś, którzy mają już taką wolność i jej nadużywają są zobowiązani do zapłacenia naszemu skarbowi i do owych wszystkich obciążeń na wieczność są zobowiązani i zmuszeni.

Dla uwierzytelnienia wobec wszystkich i poświadczenia powagi naszego dokumentu, pieczęcią naszą książęcą każemy oznaczyć.

Datowano — Wilno, wtorek po niedzieli następującej po Wielkanocy najbliższej rokowi 1529 [6 kwietnia], w 23 roku naszego panowania.

W obecności Jana z Wilna i Mikołaja z Kijowa — biskupów i szlachetnych: Alberta Gasztołda, wojewody wileńskiego, kanclerza naszego i dotąd starosty bielskiego i Jana Zabrzezińskiego, marszałka naszego i Bohusz skarbnika i innych.

Zygmunt Król

Tłumaczenie: U. Soja

Aneks III

Starostowie narewscy

1632, 1639, 1647 r.	Krzysztof Brzozowski[1]
1661, 1664 r.	Jan Krzysztof Brzozowski[2]
1691, 1699 do 1723 r.	Jan Wasilewski[3]
od 1723, 1729 r.	Józef Wasilewski[4]
1739 r.	Maksymilian Wasilewski[5]
1739 r.	Franciszek Jaruzelski?[6]
1744 do 1757 r.	Jan Wilczewski[7]
od 1757 r.	Kajetan Zakrzewski[8]
1760-1789 r.	Stanisław Karwowski[9]
1792 r.	Jan Karwowski[10]
1796 r.	Andrzej Karwowski[11]
1797, 1808 r.	Stanisław Żółkowski[12]

[1] A. Boniecki, Herbarz polski, t. II, Warszawa 1900, s. 197; AP Białystok, Kamera 1222.
[2] AGAD, ASK, XLVII, 153, Lustracje...
[3] AP Białystok, Kamera 1222.
[4] AP Białystok, Kamera 1222, 2820.
[5] AP Białystok, Kamera 1222.
[6] Tamże.
[7] AP Białystok, Kamera 1222, 2820.
[8] Tamże.
[9] W. Szczygielski, Stanisław Karwowski, w: PSB, Wrocław 1966-1967, t. 12, s. 167-168; AP Białystok, Kamera 2820.
[10] AP Białystok, Kamera 2812, 2820.
[11] Tamże.
[12] AP Białystok, Kamera 2827 b.

Słownik geograficzno-historyczny miejscowości[1]

Aleksicze (Oleksy, młyn Olekszyce, bojarowie Olexicze), wieś dóbr Zabłudów, *1674 r.*

Ancuty wieś bojarska, założona prawdopodobnie w XV w, *1560 r.*

Białki (Bielky), wieś starostwa bielskiego, założona przed *1540 r.*

Borysówka (Boryssowka), wieś leśnictwa bielskiego, założona pomiędzy *1789-1800.*

Bruszkowszczyzna (Bruskowszczyzna), *1879 r.*

Burzycze (Burzyce), *1495 r.,* osada przestała istnieć po pomiarze włócznej w 1560 r., a jej mieszkańcy osadzeni zostali w Zygmuntowie (Klejnikach).

Ciełuszki (Święciciele, Święcicielie, Tiełuszki, Teluszki), wieś starostwa bielskiego, założona przed *1540 r.*

Chrabostówka (Chrabustówka), wieś leśnictwa bielskiego, założona pomiędzy *1789 a 1800 r.*

Cimochy (Tymochy, Timochy), wieś leśnictwa bielskiego, założona prawdopodobnie w XVIII w.

Cisy *1905 r.*

Czyże (Czyżewicze, Czyzewicze, Czyżowicze, Czyżewo), *1563 r.*

Dawidowicze (Dawidowce, Dawidowce Strzelce, Strzelce, Dawidowo), wieś leśnictwa bielskiego, *1576 r.*

Dorotynka (Dorohatynka, Doratynka), siedziba starosty narewskiego, założona przed *1627 r.*

Gorędy (Horodowszczyzna, Gorędowszczyzna, Harendowszczyzna, Gorędowizna), założona w l. *1775-1789.*

Gorodczyno (Horodczyn), wieś probostwa narewskiego, założona pomiędzy *1528 a 1575 r.*

Gradoczno (Hradoczno, Hradeczno), wieś starostwa bielskiego, l. *1661-1664.*

Golakowa Szyja (Holakowa Szyja), wieś starostwa bielskiego, l. *1775-1789.*

Grodzisko (Gorodzisko, Grodzisk), wieś leśnictwa bielskiego l. *1765-1772.*

Hajdukowszczyzna (Hajdakowszczyzna), wieś leśnictwa bielskiego, *1764 r.*

Homilianowo (Omilianowo), osada przestała istnieć po pomiarze włócznej w 1560 r.

Hoźna (Gozna, Hozna, Hwozna), wieś dóbr Zabłudów, *1674 r.*

---

[1] Kursywą zaznaczono rok założenia miejscowości, bądź pierwszą wzmiankę źródłową, co podano za: J. Wiśniewski, Osadnictwo wschodniej Białostocczyzny…, M. Kondratiuk, Nazwy miejscowe… oraz uzupełniono o wyniki własnych badań.

Hoźna — Ogrodniki, (Hozna, Hwosna), wieś bojarska, założona prawodopodobnie w XV w.; *1560 r.*
Hukowicze (Ukowicze), wieś starostwa bielskiego, *1576 r.*
Istok (Stok), założona przed *1570 r.*
Iwanki wieś bojarska, założona prawdopodobnie w XV w., *1580 r.*
Janowo wieś starostwa bielskiego, założona przed *1540 r.*
Kaczały wieś starostwa bielskiego, *1544 r.*
Kamień wieś starostwa narewskiego, założona przed *1570 r.*
Kapitańszczyzna (Kapitanszczyzna), wieś leśnictwa bielskiego, l. *1775-1789.*
Klejniki (Zygmuntowo), wieś starostwa bielskiego, *1560 r.*
Kleniki *1554 r.* przestała istnieć po pomiarze włócznej w 1560 r. — jej mieszkańcy osadzeni zostali w Zygmuntowie.
Kojły (Koiły), wieś leśnictwa bielskiego, *1576 r.*
Kołpaki wieś dóbr Zabłudów, *1667 r.*
Kotłówka (Kotłowka), wieś leśnictwa bielskiego, *1764 r.*
Kotówka (Kotowka), wieś leśnictwa bielskiego, l. *1772-1789*
Koweła wieś leśnictwa bielskiego, założona w I poł. XVIII w.
Koźliki wieś starostwa bielskiego, *1576 r.*
Krzywiec (Krywiec), wieś leśnictwa bielskiego, założona w l. *1765-1772.*
Kutowa (Kotowa), wieś leśnictwa bielskiego, l. *1772-1789.*
Kuraszewo, wieś leśnictwa bielskiego, założona przed *1560 r.*
Lady (Lada, Ladka), dwór leśniczego bielskiego, *1563 r.*
Lachy wieś probostwa narewskiego, *1575 r.*
Leniewo, (Leniew, Lenowo, Lenowszczyzna), dwór *1540 r.*
Łoknica (Osówka), dwór *1529 r.*, wieś starostwa bielskiego, założona w l. *1566-1569.*
Łopuchówka (Łopuchowka), wieś probostwa narewskiego, *1575 r.*
Łosinka wieś leśnictwa bielskiego, l. *1772-1789.*
Makówka (Makówka), wieś miejska — przedmieście Narwi, *1560 r.*
Narew, miasto królewskie lokowane w 1514 r., *1421 r.*
Nowiny (Nowinnik), *1764 r.*
Odrynki, wieś założona w XVII w. na gruntach miasta Narew,
Ogrodniki wieś dworu Hoźna, *1676 r.*
Ordryńsko — folwark miasta Narwi, *1676 r.;* w XVIII w. nazywany przedmieściem.
Olszanka wieś dóbr Zabłudów, *1674 r.*
Paszkowszczyzna, l. *1775-1789.*
Pilipki (Podrzecze), wieś starostwa bielskiego, *1576 r.*
Podborowisko l. *1878-1886.*
Podrzeczany (Łoknicza, Porzecze), wieś starostwa bielskiego, *1576 r.*
Popiele *1560 r.,* przestała istnieć po pomiarze włócznej.
Przybudki wieś leśnictwa bielskiego, l. *1772-1789.*

Puchły Tomasz Puchłowicz, syn wójta z Trościanicy. — (M. Kondratiuk, Nazwy miejscowe...), dwór *1561 r.*

Ratki (Radźki, Raczki, Radki, Ratkowszczyzna), *1542 r.*, po 1560 r. folwark probostwa narewskiego.

Rakowicze wieś starostwa bielskiego, *1576 r.*

Rohozy wieś bojarska, założona prawdopodobnie w XV w., *1676 r.*

Rybaki wieś leśnictwa bielskiego, l. *1772-1789.*

Rzepiska wieś leśnictwa bielskiego, I poł. XVIII w.

Saki wieś bojarska, prawdopodobnie założona w XV w., *1576 r.*

Sieńkowiczy folwark probostwa narewskiego założony po *1528 r.,* przestał istnieć po pomiarze włócznej w 1560 r.

Sieśki (Sieski), wieś dóbr Zabłudów, *1676 r.*

Skaryszewo, wieś założona w XVII-XVIII w. na gruntach miasta Narew; w XVIII w. nazywana przedmieściem, l. 1775-1789.

Soce, wieś starostwa bielskiego, *1560 r.*

Treszczotki (Trzeszczotki), wieś starostwa bielskiego, *1576 r.*

Trześcianka (Trościanica), dwór *1494-1506,* przestał istnieć w I połowie XVI w.

Trześcianka (Trościanica) wieś, *1560 r.*

Trywieża (Trzywieże), *1650 r.*

Tyniewicze Duże, wieś założona w XVII-XVIII w. na gruntach miasta Narew; w XVIII w. nazywana przedmieściem, *1576 r.*

Tyniewicze Małe, wieś założona w XVII-XVIII w. na gruntach miasta Narew, w XVIII w nazywana przedmieściem, l. *1775-1789.*

Usnarszczyzna (Snarszczyzna), wieś leśnictwa bielskiego, założona przed *1611 r.*

Waniewo (Waniowo), wieś miejska — przedmieście, *1560 r.*

Wasilkowo (Wasylkowo), wieś leśnictwa bielskiego, l. *1772-1789.*

Waśki wieś leśnictwa bielskiego, założona przed *1611 r.*

Wieżanka (Wieczanka), folwark starostwa narewskiego założony przed *1611 r.,* wcześniej osada młyńska powstała przed *1570 r.*

Wólka wieś starostwa narewskiego założona przed *1627 r.*

Zabłocie wieś założona w XVII-XVIII w. na gruntach miasta Narew, *1644 r.*

Żywkowo (Zywkowo), wieś bojarska, założona prawdopodobnie w XV w., *1569 r.*

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

Archiwum Państwowe w Białymstoku
Kamera Wojenna i Domen w Białymstoku 2820, 2813, 2812, 2827a, 2827b, 2831, 1222, 1197b, 1212.
Teki Glinki 51,s.11; 1,s.6; 57,s5; 95,s16; 316,s.l6-17; 182,s.3; 315.s.1.
Taryfa dymów i podatku podymnego z dóbr ziemskich w województwie podlaskim ziemi bielskiej leżących 1790 r. Księga grodzka brańska 1640-1641.

Archiwum Główne Akt Dawnych
Archiwum Skarbu Koronnego, dz.XLVI, 153, Lustracje województwa mazowieckiego, 1661 r.; dz. LIV 29, Sumariusz lustracji 1602 r.
Metryka Koronna XVIII 64, Lustracje.
Archiwum Roskie, Królewszczyzny 16, 18, 19, 24.

Białoruskie Państwowe Archiwum Historyczne w Grodnie
1/5/572; 8/3/1; 1/34/2609; 1/5/511; 1/5/635; 8/1/1581; 8/2/332; 8/2/914; 8/2/2052; 11/1/67; 11/1/140; 11/1/437; 11/1/474; 11/1/493; 11/1/579; 11/3/46; 11/3/47; 11/5/9; 14/3/75; 14/1/150, 106, 107, 108, 109, 285; 14/1/134; 14/2/31; 14/2/31; 14/3/40.

Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego
A-1947, Regestr gruntów placów, dymów, miasta JKMci sporządzony 15 mca stycznia 1791.
F 4-1945, Narew miasto 1730 r. - inwentarz m. Narwi,
E 4-1946, Inwentarz z mocy listu podawczego dnia 14 lutego 1789 r. wyszłego wójtostwa narewskiego spisany.
A-1661, Inwentarz starostwa i leśnictwa bielskiego z roku 1772 spisany.

Archiwum Archidiecezjalne w Białymstoku.
Inwentarze, Opisanie parafialnego narewskiego kościoła 1820 r., к. 108-111.

Archiwum Dziekańskie Dziekana Bielskiego
I B Metryki Chrztów od 1835 do 1917 r.
I D Księgi Zmarłych I M Księgi Małżeństw.
IV/Ps Dane o księżach dekanatu bielskiego.

Archiwum Diecezjalne w Drohiczynie Archiwum Parafii Narew
III/I Inwentarze kościoła parafii Narew 1814, 1818, 1820, 1828.
III/I/l Inwentarze kościoła parafii Narew 1798-1804.
III/I/2 Inwentarze kościoła parafii Narew 1838-1841.
III/I/3 Inwentarz kościoła parafii Narew 1849.
III/I/4 Inwentarz kościoła parafii Narew 1857.
III/I/5 Inwentarz kościoła parafii Narew 1860.
III/I/6 Inwentarz kościoła parafii Narew 1884.
III/S/1 Spis parafialny parafii Narew 1814.
III/S/24 Spis parafialny parafii Narew 1872.
III/Q/ Dokumenty funduszowe.
III/W/1 Księga rachunkowa parafii Narew 1817-1847.
III/W/2 Księga rachunkowa parafii Narew 1843-1844.
VI/K Kaplica w Hoźnej.
VI/K Kaplica w Hoźnej.
VII/A Pisma przychodzące do par. Narew 1849, 1851-1861, 1864-1865, 1866, 1869, 1872, 1889, 1897.
X/V Sprawy związane z likwidacją Unii.
VII/CES Pisma Konsystorza i Kancelarii Biskupiej, 1812-1827.

Archiwum Diecezjalne w Siedlcach
D 32. Acta sub R.D. Thoma de Leżenice Leżański episcopo Luceorensi et Brestensi: actiones, propositiones, decreta, institutiones, resignationes etc. coram R.D. Casimiro Zwierz episcopo Orthasiensi, custodc cathedrali, suffraganeo, officiali generali, dioecesis Luceeriensis et Brestensis praeposito Mielnicensi ex anno 1671, gęsta per Stanislaum Rosochacki parochum Samacensem, consistorii Janoviensis notarium publicum, conscripta fuit A.D. 1676.
D 155. Liber visitatiorum ecclesiarum parochialium in dioecesi Luceoriensi et Brestensi in saeculo XVII et XVIII ex fragments collectorum, compositus et confectus in anno 1831.
D 18. Acta officii Janoviensis Pontificate Martini Szyszkowski 1604-1607.

Archiwum Parafii Prawosławnej w Narwi
Extrakt Wizyty Generalnej Cerkwi Parachialnej Narewskiej z 1811 r.
Akt Wizyty Cerkwi Parachialnej Narewskiej z 1818 r. Księgi Metrykalne z lat 1783-1817.
Inwentarz cerkwi narewskiej z 1873 r.
Klirowyje Wiedomosti Kresto-Wozdwiżenskoj Cerkwi z lat 1846-1908.
Wiadomości Cerkiewne z 1910-1938 r.
Letopis z lat 1900-1937.

Źródła drukowane

Akty litowsko-russkago gosudarstwa, t. I, 1. 1390-1529, wyd. M.F. Downar-Zapolskij, Moskwa 1899, nr 140, s. 158-159 i nr 194, s. 221-227.

Chrapowidd JA., Diariusz, cz. I, 1. 1656-1664, opr. T. Wasilewski, Warszawa 1978; cz. II, 1. 1665-1669, opr. A. Rachuba i T. Wasilewski, Warszawa 1988.

Daniłowicz J., Skarbiec diplomatów papieskich, cesarskich i królewskich, książęcych i uchwał narodowych, postanowień różnych władz i urzędów posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy i Rusi Litewskiej i ościennych im krajów, t. II, Wilno 1862.

Gwagnin A., Z kroniki Sarmacji Europejskiej, wyd. K. Turowski, Kraków 1860.

Lustracje województwa podlaskiego 1570 i 1576, wyd. J. Topolski, J. Wiśniewski, Wrocław 1959.

Rejestr pomiary miasta Narwi z 1560 r., w: Akty izdawajemyje Wilcnskoju Archeograficzeskoju Kommissieju, t. 14, nr 5, s. 61-76.

Rewizja puszcz i picrechodow zwierinnych w bywszem wielikom kniażestwie litowskom s prisowokuplenijem gramot i priwilegij na wchody w puszczi i na zemli, sostowlena starostoju mstibogowskim Grigoriem Bogdanowiczem Wołowi czem w 1559 g., Wilno 1867 r.

Źródła kartograficzne

Mappa szczególna województwa podlaskiego, Karol de Peithćes, 1795 r., AGAD, AK 98.

Mapa Prus Nowowschodnich, Textor — Sotzmann, 1808 r., AGAD, AK.

Wojennaja karta grodnenskoj guberni, 1856 r., Muzeum Czartoryskich w Krakowie.

Karta dawnej Polski W. Chrzanowskiego, 1860 r., AGAD, AK.

Niemiecki plan Narwi, 1918 r., Zakład Architektury Politechniki Warszawskiej.

Miasto Narew, 1803 r., AP Białystok, Kamera 2810.

Plan sytuacyjny przeprawy mostowej i brodowej w Narwi, ok. 1804 r., AP Białystok, Kamera 2827 b.

Plan sytuacyjny spornego miejsca między wsią Makówka a właścicielką wójtostwa wdową Łupińską, maj 1808 r., J. Janczewski, AP Białystok, Kamera 2829.

Plan sytuacyjny granicy lasu królewskiego zwanego Puszcza ludzka z miasteczkiem Narew zdjęty przez porucznika Łuskę, pomiędzy 1801 a 1807 r., AP Białystok, Kamera 2812.

Literatura

Alexandrowicz S., Powstanie sieci miejskiej na Podlasiu na tle wczesnych procesów urbanizacyjnych w Wielkim Księstwie Litewskim, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, t. XXVIII, 1980, nr 3, s. 417-427.

Alexandrowicz S., Powstanie i rozwój miast województwa podlaskiego XV — I poł. XVIII w., Acta Baltico — Slavica, Ł I, 1964, s. 63-130.

Alexandrowicz S., Geneza i rozwój sieci miasteczek Białorusi i Litwy do połowy XVII w., Acta Baltico — Slavica, t. VII, 1970, s. 99.

Baliński M., Lipiński T., Narew, w: Starożytna Polska, t. II, cz. II, Warszawa 1845, s. 1309-1310.

Bardach J., O dawnej i niedawnej Litwie, Poznań 1988.

Bieniak J., Państwo Miecława. Studium analityczne, Warszawa 1963.

Bieńkowski L, Organizacja Kościoła Wschodniego w Polsce, w: Kościół w Polsce, Kraków 1970, t. II, s. 781-1034.

Jabłonowski A., Źródła dziejowe, t. XVII, Polska XVI wieku pod względem geograficzno — statystycznym, t. VI, Podlasie (województwo), cz. I-III, Warszawa 1908-1910.

Jarmolik W., Powstanie województwa podlaskiego, Białostocczyzna, 1989, nr 4, s. 6-9.

Jarmolik W., Rozwój niemieckiego prawa miejskiego na Podlasiu do Unii Lubelskiej 1569 roku, Przegląd Historyczny, t. LXXIII, 1982, z. 1-2, s. 23-46.

Jaroszewicz J., Obraz Litwy pod względem jej cywilizacji od czasów najdawniejszych do końca wieku XVIII, t. II, Wilno 1844; Tamże: Ustawa na wołoki hospodara Korola Jeho Miłosti, s. 229-275.

Kalisz A., Narew. Kościół parafialny pw. Najświętszej Marii Panny i Św. Stanisława Biskupa, Białystok 1979, mps Państwowa Służba Ochrony Zabytków Oddział Wojewódzki w Białymstoku.

Kamiński A., Materiały do bibliografii archeologicznej Jaćwieży, Warszawa 1956, t. I, s. 193-273.

Kamiński A., Pogranicze polsko-rusko-jaćwieskie między Biebrzą a Narwią, Rocznik Białostocki, t. IV, 1963, s. 5-41.

Karta ewidecyjna cerkwi pw. Podniesienia Krzyża Świętego wykonana na zlecenie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Białymstoku, Białystok 1990, w zbiorach PSOZ/OW w Białymstoku.

Kolankowski Z., Pomiara włóczna, Ateneum Wileńskie, Wilno 1927, z. 12, s. 236-251.

Kondracki J., Polska północno-wschodnia, Warszawa 1972.

Kondratiuk M., Nazwy miejscowe południowo-wschodniej Białostocczyzny, Wrocław 1974.

Krahel T., Zarys dziejów (Archi) Diecezji Wileńskiej, Studia Teologiczne, 1987-1988, t. 5-6, s. 7-72.
Kubicki P., Bojownicy kapłani za sprawę Kościoła i Ojczyzny w 1. 1861-1915, cz. II, Dawna Litwa i Białoruś, t. IV, Sandomierz 1938.
Kurczewski J., Biskupstwo wileńskie, Wilno 1912.
Laszuk A., Straty niektórych miast podlaskich po wojnach połowy XVII w., Białostocczyzna, 1992, nr 2, s. 1-4.
Leszczyński A., Żydzi ziemi bielskiej od poł. XVII w. do 1795 r., Wrocław 1980.
Maroszek J., Czy istniał „Monaster Przemienienia Pańskiego w Puszczy Narewskiej?”, Białostocczyzna, 1991, nr 2, s. 33-36.
Maroszek J., Targowiska wiejskie w Koronie Polskiej w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku, Białystok 1990.
Maroszek J., Rzemiosło w miastach podlaskich w XV-XVIII w., w: M. Kwapień, J. Maroszek, A. Wyrobisz, Studia nad produkcją rzemieślniczą w Polsce (XIV-XVIII w.). Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej, t. II, pod red. Z. Kamieńskiej, Wrocław 1976, s. 88-191.
Miasta polskie w Tysiącleciu pod red. S.Pazyry, Warszawa 1958.
Mironowicz A., Podlaskie ośrodki i organizacje prawosławne w XVI i XVII wieku, Białystok 1991.
Ochmański J., Dawna Litwa. Studia historyczne., Olsztyn 1986.
Oleksicki A., Narew. Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego miejscowości, Białystok 1979, mps w zbiorach PSOZ/OW w Białymstoku.
Topolski J., Wpływ wojen połowy XVII w. na sytuację ekonomiczną przykład Podlasia, w: Gospodarka polska a europejska w XVI-XVII w., Poznań 1977, s. 125-166.
Piczeta W., Agrarnaja reforma Sigismunda Awgusta w litowsko-russkom gosudarstwie, Moskwa 1917.
Poskrobko J., Dzieje rzymsko-katolickiej parafii Narew od jej powstania do wybuchu II wojny światowej 1528-1939, Praca magisterska obroniona w 1985 r. na Wydziale Teologicznym Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego; mps w posiadaniu autora.
Raport o stanie środowiska na terenie województwa białostockiego w 1992 r. przygotowany przez Państwową Inspekcję Ochrony Środowiska, Wojewódzki Inspektorat Ochrony Środowiska w Białymstoku, Białystok 1992, maszynopis.
Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, Warszawa 1885, s. 909-910.
Sokołowski A.W., Przyrodnicze obiekty chronione województwa białostockiego, Białystok 1991.

Sosna G., Wykaz hierarchii i kleru parafialnego oraz opiekunów cerkiewnych kościoła prawosławnego na Białostocczyźnie w latach 1839-1986, Białystok 1986.
Topolski J. Wpływ wojen połowy XVII w. na sytuację ekonomiczną: przykład Podlasia, w: Gospodarka Polska a europejska w XVI-XVII w., Poznań 1977, s. 125-166.
Wąsicki J., Pruskie opisy miast polskich z końca XVIII w. Departament Białostocki, Poznań 1964.
Wąsicki J., Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Prusy Nowowschodnie (Neuostpreussen) 1795-1806, Poznań 1963.
Wiejkowska J., Dzieje parafii prawosławnej w Narwi. Praca magisterska obroniona w 1993 r. na Filii Uniwersytetu Warszawskiego w Białymstoku, mps w Instytucie Historii FUW.
Wiśniewski J., Narew, w: Słownik starożytności słowiańskich, t. III, Wrocław 1967, s. 350-352.
Wiśniewski J., Osadnictwo wschodniej Białostocczyzny. Geneza, rozwój oraz zróżnicowanie i przemiany etniczne, Acta Baltico — Slavica, t. XI, 1977, s. 7-79.
Wiśniewski J., Podlasie, w: Słownik starożytności słowiańskich t. IV, Wrocław 1970, s. 172-174.
Wyczawski H. E., Cerkiew Wschodnia na terytorium (Archi) Diecezji Wileńskiej, Studia Teologiczne, 1987-1988, t. 5-6, s. 232-292.
Zabytki architektury i budownictwa w Polsce, t. III, Województwo białostockie, Warszawa 1992.
Zieleniewski J., Powstanie i rozwój układu przestrzennego Bielska Podlaskiego w XIV-XVIII wieku, Studia Podlaskie, 1990, t. I, s. 47-70.

Spis treści

NA OKŁADCE Herb miasta Narwi

MAPY I PLANY

ISBN 83-902707-0-6
Białostockie Towarzystwo Naukowe.
Narewski Ośrodek Kultury.
Wydanie I. Nakład 1000 cgz.
Białystok-Narew 1996.
Skład: P.W.Font,
Białystok, ul. Wiejska 70/23.
Druk: Offset-Print.
Białystok, ul.Zwycięstwa 26B